

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ISSN 1303-2054 | e-ISSN 2564-7741

Yıl: 23, Sayı: 39, Ocak - Haziran 2018

TAHARRÎ, TAHKÎK, TESEBBÛT KAVRAMLARI VE SAHÂBE DÖNEMİNDEKİ UYGULAMALARI

In Early Term (The Companions Of Mohammad), The Concepts Of
Taharri (Searching Hadith), Tahkik And Tesebbüt (Investigation
Hadith) And Their Practices.

Doç. Dr. Abdullah YILDIZ

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Hadis Anabilim Dalı
ebueslem@gmail.com

Atrf@ Yıldız, Abdullah. "Taharrî, Tahkîk, Tesebbüt Kavramları ve Sahâbe
Dönemindeki Uygulamaları". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39
(Haziran 2018): 69 - 118.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 24 Ekim / October 2017
Kabul Tarihi / Accepted : 13 Mart / March 2018
Yayın Tarihi / Published : 15 Haziran / June 2018
Sayı – Issue : 39
Sayfa / Pages : 69 - 118.
DOI :

Öz

Bu çalışmada; hadisin doğuş safhası da denilen sahâbe döneminde hadislerin ilk tespit ve nakliyle ilgili olarak “*taharrî*”, “*tahkîk*” ve “*tesebbüt*” kavramlarının hadis usûlü ve dinî kavramlar üzerine yazılmış ilk dönem eserlerde doğrudan yer alıp almadığı, söz konusu kavramlar hakkında kitap veya makale şeklinde müstakil bir çalışmanın bulunup bulunmadığı ele alınmış; bazı meşhur hadis usûlü ve hadis istilâhları eserlerinde ilgili terimlerin nasıl yorumlandığı ve aralarındaki anlam ilişkileri üzerinde durulmuştur. Çalışmamızda; anlam itibariyle birbirlerine yakın olup bazen iç içe girseler, bazı okuyucular nezdinde kavram kargaşasına sebep olsalar bile, ilk dönem hadis tespitinde hayatî önemi hâiz olan bu kavramların farklı olduklarını ortaya koyma ve anlamlarını netleştirme düşünülmüştür. Araştırmamızda; sahâbe ve tabiînin hadis rivayetinde ihtiyatlı ve tedbirsiz uygulamalarıyla ilişkili olarak -ciddi ve titiz araştırma yolunun birer parçası olması ve kendi aralarında organik bir bağ bulunmasına rağmen- bahse konu kavramlardan “*taharrî*” kavramının, tanım ve taallükü itibariyle birbirleriyle eş anlamlı olan “*tahkîk*” ve “*tesebbüt*” den tamamen farklı olduğu Arapça sözlük ve erken dönem hadis usûlü eserlerindeki ta’rif ve örnekler incelenerek ortaya konulmuştur. Üzerlerinde müstakil bir çalışma bulunmayan, hadis tarihi ve hadis usûlü eserlerinde iç içe girmiş ve birbirine karışmış, anlamları henüz netleşmemiş olan bu kelimelerin tanımları netleştirilmeye ve kavramlar arasındaki kargaşa problemi çözümlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis terimleri, taharrî, tahkîk ve tesebbüt, sahâbî, tabî.

Abstract

In this study; we tried dealing with hadith concepts (terms) “*taharrî*”, “*tahkîk*” and “*tesebbüt*” and the companions of Mohammad’s prating and followers of their those terms. We tried studying there were or weren’t independent books and article on these concepts in hadith literatures. After that, we tried dealing with cause of single title (independet subject) these concepts in the Literatures. Because of this, we taked care to cause problem the confusion of concept on someones whose knowledge is not enough. However, in this sudy; we tried dealing with bringing to light and solving the problem of the confusion of these concepts (*taharrî*, *tahkîk* and *tesebbüt*) by saying these concepts were different one each. We tried bringing evidences and giving examples of Qor’an (Kur’ân) and Hadith on prating of those concepts in early years of İslam from hadith literatures of authority hadith scholars.

Keywords: Hadith terms, searching hadith, investigation hadith, companions of Prophet Mohammad, follower (Successor).

Giriş

Dönemsel çizgileri net olmamakla beraber, son aşama olan dönüşüm ve toparlanma dönemi dışında ondört asırlık hadis tarihinde; hıfz ve kitâbet (tespit), tedvin, tasnif ve bunlar üzerine farklı çalışmaların yapıldığı tehzib dönemi olmak üzere dört ana dönem, hadis edebiyatının oluşum gelişim ve değişim evreleri olarak genel kabul görmektedir. Bu aşamalardan ilki olan, oluşum veya tespit dönemi de denilen hıfz ve kitâbet döneminin hadis nakilcileri ise, şüphesiz hadiste ricâl neslinin ilk tabakası olan sahâbîlerdir. Onlar, daha önce duymadıkları haberlere ilgi duymanın ve duydukları haberleri araştırmanın yanında, Resûlullah'ın (s) özellikle dinle ilgili söz ve fiillerini iyi öğrenip, başkalarına aktarma tavsiyelerini de yerine getirme gayretindeydiler. Aynı zamanda onlar, sünneti nakilde yapılacak hatanın Resûlullah'a yalan isnadı anlamına gelebileceği endişesini taşıyan, bu nedenle de hadisi kabulde ihtiyat anlayışı içinde tessebbüt, tavakkuf ve taharriyi ilk uygulayan sorumlu ve bilinçli kimselerdi.¹

Hadisçilerin geneline göre, Rasûlullâh'ın (s) muâsırı bir mü'min olarak bir kere dahi ona mülâkî olan (görüşen) ve o hal üzere vefât eden kimseler olarak kabul edilen sahâbîler,² ilâhî vahyin de ilk muhatablarıdır. Hz. Peygamberi gören onun sözlerini bizzat duyan, hal ve davranışlarına şâhid olan, onun önderliği ve örneği içinde eğitilmiş olan, işlerinde yalnız Allah'ın rızasını arayan, sünnet bilincine ermiş kimselerdir. Onların sünnet (hadis) bilinci ve bu uğurdaki gayretlerinin temelini, Rasûlullâhı (a) anlamak, sevmek ve ona bağlılıkları oluşturmaktadır. Muhtelif vesilelerle Kur'ân-ı Kerim'de övülen sahâbe nesli (el-Bakara 2/143; Âl-i İmrân 3/110; el-Enfâl 8/64; et-Tevbe 9/100, 117; el-Fetih 48/18, 29; el-Hadîd 57/10; el-Haşr 59/8-10), kuşkusuz hadis rivâyeti açısından da nesillerin ilki ve en önemlisidir.

¹ Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *Ma'rifet'ü ulûmü'l-hadîs*, thk. es-Seyyid Ma'zem Hüseyin ve Zühayr Şefik el-Kebbî (Beyrut: Dâru İhyâ'i'l-Ulûm, 1417/1997), 16; Ebû Yâsir, Muhammed b. Matar, *İlmü'r-ricâl neş'etühü ve tatavvurihi mine'l-karni'l-ülâ ilâ nihâyeti karni't-tâsi*, nşr. Dâru'l-Hicre, (Riyâd: Dâru'l-Hicre Yay., 1417/1996), 21-23, 355.

² Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye Yay., 1409/1988), 51; İbnu's-Salâh, Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadîs*, thk. Nurettin İtr (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1404/1984), 293; Âmidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, thk. Abdurrezzâk el-Affî, *İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, (Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, 1402/1981), 2: 90,91; Ebu'l-Feyz, Muhammed b. Muhammed b. Ali, *Cevâhiru'l-usûl fî ilmi hadîsi'r-resûl* (Bombay: ed-Dâru's-Selefi, 1393/1973), 102; İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe* (Mısır: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabî, 1328/1910), 1: 7; Suyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekir, *Tedribu'r-râvi fî şerh-i Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Abdulvahhâb Abdullatîf (Beyrut: Dâru İhyâ'i's-Sünneti'n-Nebeviyye, 1399/1979), 2: 211; ayrıca bkz. Abdullah Yıldız, "Rivâyetleri Açısından Bazı Sahâbilerin Tartışılabilirliği", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11, sy. 6, (Temmuz 2003): 1.

Ashâbın anlayışında Hz. Peygamber'in davranışları, söz ve takrirleri olan sünnet, Kur'ân'ın beyânı ve İslâm hukukunun da temel kaynaklarından. Bu sebeple onlar, mihr insan Hz. Peygamberi çok dikkatli takip etmekte ve dinlemekte; inen âyetlerin izâh ve ahkâmında ihtilâfa düştüklerinde izâh için Rasûlullâh'a (s) mürâcaat etmekteydiler. Yeni mesajlar içerikli İslâm'ın sesini duyan bu kimseler, henüz Hz. Peygamber hayatta iken, dünyanın çeşitli bölgelerinden fert veya gruplar halinde onu görmeye ve dinlemeye geliyorlar, Kur'ân dinliyorlar, İslâm'ın esaslarını ve prensiplerini ilgi ve arzuya öğreniyorlardı. Fakat her birisi hayatın içinde olan, ayrı yetenek, ayrı imkânda ve farklı işlerle meşgul olan bu insanlar, merak ettikleri tüm bilgileri her zaman doğrudan Hz. Peygamber'den alma imkânlarına da sahip değillerdi. Bilhassa İslâm'a ve onun Peygamberine duydukları merakla fert ve heyetler halinde uzaklardan gelenler, çoğu zaman kısa bir süre onun yanında kalmakta, Kur'ân ve sünnetten sınırlı şekilde yararlanabilmekteydiler.¹

Hadislerin dinin iki temel kaynağından ikincisi, bazen birincisi, hatta dinin kendisi değerinde olduğu bilinciyle sahâbe,² hadisleri tespit, öğrenme ve geleceğe aktarma amacıyla bizzat Hz. Peygamber'den duymaya önem verirlerdi. Başta dört halîfe olmak üzere haber almada ve nakletmede titiz olan sahâbenin geneli, her zaman rivâyette ihtiyatlı davranmaktaydılar. Ancak sünneti geleceğe en güvenli şekilde aktaracak olan bu nesil için iki kaynak vardı: Hz. Peygamber ve diğer sahâbe arkadaşları. Bu düşünceyle onlar, ilgili hadis ve sünnetin varlığını sağlam bir şekilde tespit etmek, hataya düşmemek diğer taraftan tespit edilen hataları düzeltmek adına birtakım tedbirsiz yöntemler geliştirmişlerdi. Yepyeni mesajlar içeren hadislere olan ilgi ve ihtiyatlarından mütevellid ashâb, nakledilen hadisin varlığını kesinleştirme ve sağlam tutma işi olan tahkîk ve tesebbütü ta'lim ve bunlar için yapılan gerekli araştırma ameli olan taharrî, hadisi ilk veya en yakın kaynağından öğrenme amaçlı yapılan er-rıhle (yolculuk) gibi yöntemler edinmişlerdir. Hadis edebiyatının ilk evresiyle ilişkilendirebileceğimiz bu yöntemler, şüphesiz ihtiyat ve titizlik anlayışı içerisinde sahâbenin, Hz. Peygamber'e ait olan rivâyeti doğru tespit etmek, tespit edilen rivâyette hataya düşmemek veya yapılan hataları düzeltmek

¹ Mâlik b. Huveyrîs'in anlattığına göre onlar, gençlerden oluşan bir grup olarak Resûlullâh'ın (s) yanına gelirler ve 20 gece yanlarında kalırlar. Hz. Peygamber, onlara geride bıraktıklarının durumlarını sorup öğrenir; çoluk çocuklarını özlediklerini anlayınca "Şimdi ailenize, çoluk çocuğunuzun yanına gidiniz, benden öğrendiklerinizi onlara da öğretiniz ve emrediniz. Namaz kılarken beni gördüğünüz gibi kılınız. Namaz vakti geldiğinde içinizden biriniz size ezân okusun, en büyüğünüz size imamlık etsin." buyurur. Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, "Ezân", 17 (İstanbul: Çağrı Yay., 1981); İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. İhsan Abbâs, (Beyrut: 1985), 2: 377.

² Hatîb, *el-Kifâye*, 121-124.

için uyguladığı yöntemlerdir. Bu durumda lügat ve sözlüklerde geçen genel anlamlarının dışında haklarında müstakil ve özel manalarını muhtevî hiçbir çalışma bulamadığımız, rivâyeti tespit, kesinleştirme ve sağlamlaştırma yolunda bir araştırma işi olan “taharrî”, “tahkîk” ve “tesebbüt” kavramlarını öncelik sıralarına göre tanımamız gerekmektedir.

1-İhtiyat ve Taharrî

Lügatta taharrî; Arapça التحرى kökenli kelimesi, mekânla ilgili olarak “bir yerde kalıp eğlenmek”; bir iş ve görüşle ilgili olarak “sormak, istemek, aramak, kasdetmek, araştırmak, incelemek, aramayı yoğunlaştırmak, sözden ve amel bir şey üzerine odaklanmak, iyi olanı seçmek” anlamlarına gelmektedir.¹ Nitekim bu anlamlar, âyette: فمن أسلم لا تتحرّوا بالصلاة طلوع الشمس : “Kim Müslüman olursa, işte onlar doğruyu arayıp bulmuşlardır.” (Cin 72/14) şeklindedir. Söz konusu kelime hadislerde ise; “Kadir gecesini Ramazan’ın son on gününde arayın, aramayı derinleştirin”² ve: لا تتحرّوا بالصلاة طلوع الشمس : “Namazı güneş doğacağı ve batacağı zamana kadar geciktirmeyi kasdetmeyin (düşünmeyin)”³ “تحرّوا ليلة القدر في العشر الأواخر”⁴ Kadir gecesini son on günde aramayı yoğunlaştırınız.)⁵ şekillerinde ifâde edilmektedir.⁵

İstilahda taharrî; ihtiyat ve titizlik anlayışı içerisinde muhaddis tarafından nakledilen rivâyeti (hadisi) tespit etmek ve kesinleştirmek (tahkik ve tesebbüt) için yapılması gerekli olan araştırmayı hak eden, bilgi ve haber

¹ Bkz. Râğib, Ebu’l-Kâsım Hüeyin b. Muhammed el-İsfahânî, *el-Müredât fi garîbi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylân (Beirut: Dâru’l-ma’rife, ts.), 115; İbnü’l-Esîr, Mecdüddin el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fi garîbi’l-hadîs ve’l-eser*, thk. Ahmed ez-Zâvî ve Mahmut Muhammed et-Tanâhî (Beirut: Dâru’l-Fikr, ts.) 1: 276; İbn Manzûr, Cemâluddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu’l-Arab* (Beirut: Dâru Sâder, ts.), 14: 172-174.

² Buhârî, “Leyletü’l-kadr”, 3; Müslim b. Haccâc el-Küşeyrî, *Sahîh’u Müslim*, “Sıyâm” 219 (İstanbul: Çağrı Yay., 1981); Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *Sünen-i Tirmizî*, “Savm”, 72 (İstanbul: Çağrı Yay., 1981); Malik b. Enes, *Muvatta’*, “İ’tikâf”, 10 (İstanbul: Çağrı Yay., 1981); İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed, *Müsned* (İstanbul: Çağrı Yay., 1981), 6: 56, 73, 204.

³ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, 1: 276; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 14: 174.

⁴ Buhârî, “Mevâkîf”, 30-32; “Fazlu’s-salâti fi mescid-i Mekke”, 2; Müslim, “Müsâfirîn”, 289, 290, 295, 296; Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *Sünenü’n Nesâî*, “Mevâkîf”, 33, 35 (İstanbul: Çağrı Yay., 1981); Malik, “Kur’ân”, 47, 49; İbn Hanbel, *Müsned*, 2: 13, 19, 33, 36, 63, 106; 6: 255.

⁵ Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 115; İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, 1: 276. İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 14: 172-174;

değeri olan bir şeyi öğreninceye kadar sormak ve araştırmak demektir.¹ Bu durumda bir haberin (hadisin), bir bilginin varlığından ve doğruluğundan (kesinliğinden) emin olmak için sorup araştırmaya “taharrî” demek mümkündür. O halde dikkat ve titizlik anlayışı içerisinde, haberin doğruluğu veya yanlışlığını tespit için yapılan araştırmanın adı olan taharrî, rivâyetin hakîkatine (tahkîk ve tesebbüte) eriştiren bir tutum, yol ve yöntemdir. Genelde sahâbîler, önceden bilmedikleri, birinden veya birbirlerinden ilk defa duydukları Hz. Peygamber’e izâfe edilen bir haber ve hadisin doğruluğunu dikkat ve titizlikle araştırırlardı. Nitekim Yüce Allah, vereceğimiz şu âyetlerde biz mü’minlerden nakledilen bir haber veya bir bilginin asla uygunluk ve doğruluğunu peşine düşerek özenle ve önemle araştırmamızı (taharrîyi), sıradan haberlere iltifât etmememizi istemektedir:

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْتَصِبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْحَبُوا أَعْلَىٰ مَا فَعَلْتُمْ
نَادِمِينَ

“Ey îmân edenler! Size bir fâsık bir haber getirirse, bilmeyerek bir topluluğa zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın” (Hucurât 49/6). “Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin (bilginin, haberin) peşine düşme! Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur.” (İsrâ 17/36). “Şüphesiz zan, hakikat namına hiçbir şey ifade etmez.” (Necm 53/28), “Oysa zan, hak (gerçeklik) nâmına hiçbir şeyin yerini tutmaz.” (Yunus 10/35, 36; Necm 53/27). Görüldüğü üzere bu âyetlerde Yüce Allah, tespit etmeden (kesinleştirmeden) bir haberin ardına düşmemek gerektiğini, ardından gidilecek veya kendisiyle amel edilecek haberin iyice araştırılıp, tahkîk edilip sağlaştırılması icâb ettiğini, zannın bilgi (hakîkat) nâmına bir şey ifâde etmediğini, bunun aksine olan davranışın doğruyu kaybetme ve gerçekten uzaklaşma olduğunu belirtmektedir.

Gerçek ve doğru olan habere, bilgiyeerişim ve öğrenme adına soru sormak, gerçek ve doğru olanı araştırmak demektir. “Taharrî” kelimesinin lügat ve ıstılah anlamlarında soru sormak, araştırmak anlamları hep bulunduğundan, soru sormanın “taharrî” terimiyle bir anlam ilişkisi olduğu da açıktır. Ayrıca öğrenme ve öğretme olguları içerisinde nakletme ve yayma esprileri bulunmaktadır. Nitekim Hz. Enes’ in naklettiğine göre bu bağlamda Rasûlullâh (s), “Soru sormak ilmin yarısıdır.”² buyurmaktadır.

¹ İbrahim Ahmed Abdulfettâh, *el-Kâmûsu'l-kavîm li'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Mecmau'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1404/1983), 1: 151; Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: İfav Yay., 2011), 25.

² Ramahurmûzî, *Hasan b. Abdurrahman, el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvi ve'l-vâi*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1391/ 1971), 359; Heysemî, Nureddin Ali b. Ebû Bekr, *Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/

Tebliğ ve tebyîn görevlerinin (Mâide 5/67; Nahl 14/44; Âl'i Imrân 3/164) yanında bilmediklerini veya sorduklarını insanlara öğretme görevi de olan Hz. Peygamber, bir sorunları olduğunda arkadaşlarından kendisine sormalarını isterdi. Eğer vahye müstenit değilse o, kendisine sorulan hiçbir soruya “hayır” demezdi. Nitekim Câbir b. Abdullah’ın naklettiğine göre o, kendisine sorulan hiçbir soruya “hayır!” diyerek cevapsız bırakmazdı. O, insan bilmediği şeyi sormaz mı? Cehâletin şifâsı (çâresi) sormaktır.”¹ buyurarak muhâtablarını uyarırdı.

Dini hayatın her alanında en yetkin rehber Nebî (s), haber ve bilginin gerçekliğini araştırma konusunda da: “Kişiye, duyduğu (üçüncü şahıs ya da şahıslardan) her şeyi gerçekmiş gibi söylemesi, yalan (günah) olarak kâfidir.”² “Zandan sakınınız, zandan sakınınız! Çünkü zan, sözlerin en yalanıdır...”³ sözleriyle, ısrarla mü'minleri yakîn (kesin) ve gerçek olana da'vet etmekte ve zandan sakındırmaktadır. O'nun öğretisinde; zanna dayalı haberler, vehme ve hataya sebep olduğundan bu tür olumsuzlukları gidermek için taharrî ve tesebbüte ihtiyaç muhakkaktır. Söz konusu din olunca durum daha da önem kazanmaktadır. Çünkü muhaddislere göre hüccet, ancak cezimle (kat'î ve kesin olanla), itmi'nân-i kalb yani gönlün kendisine yatıştığı haberle kâim olmaktadır. Özellikle tabiîn muhaddisler, ancak râvisinde şek ve vehm görmedikleri haberleri hüccet kabul ediyorlardı. Bütün bu rivâyetlerin yanında Hz. Peygamber'in, zina yaptığını söyleyen Mâiz b. Mâlik'in durumunu iyice soruşturup araştırması, kapısına gelerek kendisinden izin isteyen bir adam hakkında: بنس رجل العشير أو العشييرة “Şu aşîretin adamı ne fenâ!” buyurması ve bu durumu araştıran Hz. Aişe'yi olumlu karşılaması, ramazan hilâlini gördüm diyen kimseye Rasûlullâh'ın (s), sözünü te'yîf için o kişiye أتشهد؟ diye şehâdet teklifinde bulunması,⁴ ayrıca Hz. Ömer'in hilâfeti sırasında şahidlik yapan kimseyi tanıma ve mekârim'i ahlâkını araştırmadaki istek ve ısrarı,⁵ özellikle dinî ve hukûkî konulara ilişkin

1988),1: 160; Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-hafâ*, (Kahire: Dâru't-türâs, ts.), 1: 553; Aliyyu'l-Muttekî, Alâuddin el-Hindî, *Kenzu'l-ummâl*, (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1993), 10: 238 (29260, 29261).

¹ Müslim, “Fezâil”, 56; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 127; İbn Mâce, “Tahâret”, 93; İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh, *Câmi'u beyâni'l-ilmî ve fazlihi* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.) 1: 88.

² Buhârî, “Vesâyâ”, 8; “Nikâh”, 45; “Edeb”, 57, 58; Müslim, “Mukaddime”, 5.

³ Mâlik, “Hüsnü'l-huluk”, 15; Buhârî, “Vasâyâ”, 8; “Nikâh”, 45; “Ferâiz”, 2; “Edeb”, 57, 58; Müslim, “Birr”, 28; Tirmizî, “Birr”, 56.

⁴ Mâlik, “Hüsnü'l-huluk”, 4. Hatîb, *el-Kifâye*, 34-39, 82; Ebu'l-Feyz, *Cevâhiru'l-Usûl*, 129; Suyûtî, *Tedrib*, 2: 368-369.

⁵ Hatîb, *el-Kifâye*, 84.

haberleri ve râvilerin durumlarını taharrîyi gerekli göstermektedir. Şu'be b. Haccâc (160/777), Eyyûb es-Sahtiyânî (131/748) vb. bazı tabiîn muhaddislerin, bu konulardaki taharrî ve tesebbütlerinde oldukça dikkatli oldukları, ancak ma'rûf ve meşhurlardan rivâyet aldıkları görülmektedir.¹ Ayrıca büyük sahâbî Hz. Ali ve bazı tabiîn muhaddislerin "Bu ilim (hadis) dindir; dininizi kimden aldığınıza dikkat edin."² vb.şekildeki sözleri de bu hususun önemine dikkat çekmektedir.

1.1. Rasûlullâh (s) Zamanında Taharrî Uygulamaları

Rasûlullâh'ın (s) terbiye ikliminde eğitilmiş olan ve İslâm âlimlerince rivâyetinde udûl sayılan sahâbe,³ olayları ve problemleri ya doğrudan Hz. Peygamber'den ya da diğer sahâbe arkadaşlarından öğreniyorlardı. Sahâbenin üzerinde durduğu en önemli hususlardan biri ve belki de birincisi duyduklarını olduğu gibi nakletme keyfiyetiydi. Bu sebeple onlar, Hz. Peygamberi imkânları ölçülerinde dikkatli takip etmekte ve dinlemektedirler. İnen âyetlerin izâh ve ahkâmında ihtilafa düştüklerinde ise, doğru olanı öğrenmek için Rasûlullâh'a (s) mürâcaat etmekteydiler. Kuşkusuz sahâbenin hadis rivâyetinde bu denli ihtiyatlı ve titiz davranmalarının altında: onların hata ve nisyânla ma'lûl insanlar olarak rivâyetlerinde eksiklik, fazlalık, unutmama ve yanılma olabileceği gerçeği bulunmaktadır. Ayrıca Zeyd b. Erkam'ın dediği gibi hadis rivâyetinin zor bir iş olması,⁴ Berâ b. Âzîb'in ifade ettiği üzere kendisinin ve daha birçok sahâbenin deve gütmeye ve başka işlerle meşgul olmaları,⁵ kendilerinden çok hadis rivâyet etmeleri istenen Zübeyr b. Avvâm ve Enes b. Mâlik gibi bazı sahâbîlerin, "kim kasden bana yalan isnâd ederse cehennemden yerine hazırlansın"⁶ hadisini ileri sürmeleri de bu konudaki ihtiyâtın önemli gerekçelerden biridir. Ayrıca Rasûlullâh (s), özellikle din konusunda kendisinden bulunan bilgileri öğrenmenin ve olduğu gibi (aslına uygun şekilde) başkalarına ulaştırmanın gereğini her fırsatta belirtirdi. Bu durum, tüm insanlığa ve özelde sahâbeye hitâben söylediği: "Siz benden duyup dinliyorsunuz; siz de gerinizdeki, arkanızdaki kimselere duyurup dinletirsiniz."⁷ "Ey insanlar! Size söyleyeceklerimi bizzat benden dinleyiniz;

¹ Hatîb, *el-Kifâye*, 161-169; Abdurrahman b. Yahya b. Ali el-Yemânî, *et-Tenkîl bimâ fi te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâtîl*, nşr. el-Mektebü'l-İslâmî (el-Mektebü'l-İslâmî, 1406/1986), 1: 242.

² Müslim, "Mukaddime", 14; Hatîb, *el-Kifâye*, 121-124, 158-161;

³ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 46; Ebu'l-Feyz, *Cevâhiru'l-Usûl*, 103; Suyûtî, *Tedrib*, II, 214.

⁴ Müslim, "Fezâilu's-sahâbe", 36; İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd, *Sünen'i İbni Mâce*, "Mukaddime", 3 (İstanbul; Çağrı Yay., 1981); İbn Hanbel, *Müsned*, 4: 371.

⁵ Hâkim, *Ma'rife*, 53; Hatîb, *el-Kifâye*, 385; Ebu'l-Feyz, *Cevâhiru'l-Usûl*, 139; Heysemî, *Zevâid*, 1: 154.

⁶ Buhârî, "İlim", 38; Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as, *Sünen'i Ebû Dâvûd "İlim"*, 4 (İstanbul; Çağrı Yay., 1981); İbn Mâce, "Mukaddime", 4.

⁷ Ebû Dâvûd, "İlim", 10; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-İlmi*, 2: 124.

siz de söyleyeceklerinizi bizzat bana dinletiniz”¹ hadislerinde ifâde edilmektedir. Hadisleri aslına uygun belleyip nakletmenin önemi mütevâtir değerli şu hadisde daha net şekilde vurgulanmaktadır: “Benden duyduğu hadisi ezberleyip aynı şekilde başkasına aktaran kimsenin Allah yüzünü ağartsın (Allah onu mutlu etsin)...”² Belki bu teşvik ve tavsiyeler doğrultusundadır ki yeni dinin mesajlarını bizzat Hz. Peygamber’den duymak ve öğrenmek isteyen kimseler, uzak yakın demeden büyük bir arzuyla dünyanın çeşitli bölgelerinden fert veya gruplar halinde onu görmeye ve dinlemeye geliyorlar, Kur’ân dinliyorlar, İslâm’ın esaslarını ve prensiplerini öğreniyorlar ve geriye aralarına döndükleri insanlara öğretiyorlardı. Bu bağlamda denilebilir ki, ilim adına gerçek seyâhati sahâbe başlatmıştır. Nitekim bazı klasik hadis kaynaklarında; hicrî ilk üç asırda metinlerde geçen “ilim” kelimesi, “sünnet” ve “hadis” anlamlarında kullanıldığından, eski metinlerde geçen “تقييد العلم، وكتابة العلم” ve “رحلة في طلب العلم” ifâdelerinden “hadis yazmak” ve “dinlemek” ve hadis için yapılan yolculuk; “tâlibu’l-ilm” denilince de “tâlibu’l-hadîs” anlaşıldığı kaydedilmektedir.³

Hadislerin tespit döneminde, Rasûlullâh’ın (s) hadislerini ilk ezberleyen ve daha çok şifâhî nakil ve müzâkere yoluyla birbirlerine aktaranlar sahâbe olduğu gibi taharrî ve tesebbüt işini yapan, hadisleri sağlam bir şekilde geleceğe taşıyan, bu konudaki metot ve prensiplerin temelini atan ilk aktörler de, yine sahâbîlerdir. Onlardan birisi, Rasûlullâh’dan (s) öğrendiğini başkasına naklettiği gibi, duymadığını da bir başka sahâbîden öğrenmekteydi. Bilhassa Hz. Peygamber’in vefâtından sonra onlar, kendi aralarında hadisleri büyük bir şevkle, araştırma ve müzâkereye yönelmişlerdi. Bu yöneliş ve çalışma bir disiplin içinde ve kendi zamanına ait imkânlarla metodik olarak devam etmekteydi. Bi’setle birlikte Hz. Peygamber’in tevhîd öğretisi ve tebliğinin, Mekke’de ev sohbetleri, daha sonraları açık hava toplantısı şeklinde olması; Medine’de mescitler, suffe adıyla anılan ilme özel mekân (yatılı okul) ve bazı müsâit evlerde olan sohbet meclisleri şeklinde devam etmesi, Râsûlullâh’ın (s) bu mekanlarda ashâbına uyguladığı öğretim metotları bir nevi günümüzdeki kurumsal

¹ Buhârî, “Menâkıbu’l-Ensâr”, 27; İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-ilmî*, 2: 124.

² Ebû Dâvûd, “İlim”, 10; Tirmizî, “İlim”, 7; İbn Mâce, “Mukaddime”, 18;” Menâsik”, 76; Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman *Sünenü’l-Dârimî*, “Mukaddime”, 24 (İstanbul: Çağrı Yay., 1981); İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 127; 3: 225; 4: 80; İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-ilmî*, 2: 124.

³ Dârimî, “Mukaddime”, 43; Ayrıca bkz. Ali Yardım, *Hadis I-II* (İstanbul: Damla Yay.,1997), 1: 151-154; Ali Osman Koçkuzu, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yay., 1983), 234-239.

öğretim olan “örgün öğretimi”in de temelini oluşturmaktadır.¹ Henüz İslâmî ilimlerin her biri kendi sistematiklerini tamamlayamadıkları için, o zamanda, hadisle ilgili teknik tenkit terimlerinin kullanılmaması da doğaldı. Bu durumda, hadisler konusundaki ihtiyat ve titizlik anlayışlarına bağlı olarak henüz terim olarak tebellür etmemiş olan Hz. Peygamber ve ashâbı arasında yaşanan “taharrî” kavramını şöyle sınıflandırmak mümkündür: 1.Rasûlullâh’ın (s) ashâbına arzı ve sordukları, 2.Ashâbın Rasûlullâh’a arzı, soru ve araştırmaları 3. Sahâbenin kendi aralarında birbirlerine arzı, soru ve araştırmaları. Bunlardan birinci kısımdan ziyâde, diğer iki kısmın konumuzu daha çok ilgilendirdiği anlaşılmaktadır.

1.2. Ashâbın Rasûlullâh’a (s) Arzı, Soru ve Araştırmaları Şeklinde Taharrî

Rasûlullâh (s), hayatta iken her meselede sahâbe için yeğâne merciydi. O da arkadaşlarından soracakları meseleyi kendisine sormalarını ister, onlar da çekinmeden soracaklarını sorarlardı.² Ayrıca Hz. Peygamber’in ve sünnetin teşrî değerinin bilincinde olan sahâbe, bizzat Rasûlullâh’dan (s) duydukları hadisleri, her fırsatta iyice kavrayıp pekiştirmek (tesebbüt) için aralarında müzâkere ederlerdi.³ Sosyal hayatın seyri içerisinde onlar, Hz. Peygamberle olan ikili ilişkilerinde, cinsiyet ve konu ayırımı yapmaksızın, mahrem konularda dahi rivâyetin hakikatını öğrenme ve tespit için, sorarak ve araştırarak öğrenmeye yani taharrîye çok önem veriyorlardı. Bu doğrultuda bazen Rasûlullâh (s) ashâbına sorular sorar, bazen de onlardan sorular alır ve cevaplandırır.

Câbir b. Abdullah’ın naklettiğine göre o, genelde sorulan soruyu reddetmez ve cevapsız bırakmazdı.⁴ Oğlu Abdullahın naklettiğine göre bir gün Hz. Ömer, Hz. Peygamber’e: “Cünüp olduğunda geceleyin uyuyup uyumayacağını sormuş; Rasûlullâh (s) da ona: Avret yerini yıka, abdest al, sonra da uyu”⁵ buyurmuştur. Bir defasında da kendisinden mezi gelen Hz. Ali, sıkıldığı için durumu Rasûlullâh’a (s) doğrudan sormamış. O, ilgili soruyu Mikdad b. Esved ve Ammâr aracılığıyla sordurmuştu. Aynı soruyu bir başka zaman Hz. Peygamber’e Sehl b. Huneyf ve Abdullah b. Sa’d da

¹ Yardım, *Hadis I-II*, 1: 100-106; Koçkuzu, *Hadis Tarihi*, 222-233; Hasan Cirit, *Hadise Giriş* (İstanbul: Rağbet Yay., 2011), 64-68.

² Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 127; İbn Mâce, “Tahâret”, 93; İbn Abdilberr, *Câmi’u beyâni’l-İlmi*, 1: 88.

³ Hz. Enes şöyle anlatır: “Biz, yaklaşık 60 kişi Resûlullah (s) ile birlikte otururduk. O, bize hadis söylerdi. Fakat daha sonra dinlediğimiz bu hadisler konusunda tekrar Resûlullah’a(s) dönme ihtiyacı hissederdik. Öyle ki birkaç kez kendilerine başvururduk; ancak o zaman o hadis sanki ekilmiş gibi aklımızda kalırdı.” Heysemî, *Zevâid*, I, 161.

⁴ Müslim, “Fezâil”, 56.

⁵ Buhârî, “Gusl”, 26; Müslim, “Hayz”, 23; İbn Mâce, “Tahâret”, 99; İbn Hanbel, *Müsned*, 2: 102.

sormuşlar. Nebi (s), ikisine de yine “ avret yerini yıkayıp abdest almak kâfidir.”¹ buyurarak cevap vermişti. Kâsım b. Muhammed’in Hz. Aişe’den naklettiğine göre, ilme çok meraklı ve ilgili olan Hz. Aişe de Rasûlullâh’a (s): “Kiyâmet günü dost dostunu hatırlayacak mı?” diye sormuş, Rasûlullâh (s) da ona: Ey Aişe! Şu üç yerde dost dostunu asla hatırlayamaz. Onlardan biri, Mîzân terazinin başında, kişinin mîzânı ağır veya hafif geldiği belli oluncaya kadar. Diğeri, kişilerin kitapları kendilerine sağ veya sol taraflarından verilinceye kadar. Bir diğeri ise, cehennemden bir boyun uzanıp şu sözleri haykırdığında: “Bana şu üç grup insan verildi. Onlar: Allah’a ortak koşanlar, âhiret ve hesâp gününe inanmayanlar, inatçı ve zorba olan azgınlara tamamı.”²

Genelde Nebî (s), kadın-erkek herkesin problemlerini dinler, onları soru sormaya teşvik eder ve sorunlarını çözücü bir siyâset izlerdi. Hz. Enes’in anlattığına göre bir gün annesi Ümmü Süleym, Rasûlullâh’ın (s) yanına gelmiş ve ona: “Ey Allah’ın Rasûlu! Allah, gerçeği söylemekten çekinmez, kadın rüyâsında ihtilâm olursa, erkeğin gördüğünü görürse gusûl icâb eder mi?” diye sorar. Orada bulunan Hz. Aişe, “Ey Ümmü Süleym! Allah canını almasın! Biz kadınları rezil ettin” der. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Hz. Aişe’ye: Hayır! Kadınları asıl rezil eden sensin, Allah senin canını almasın!” diyerek müdâhale eder ve sonra Ümmü Süleym’e: Evet ey Ümmü Süleym! Eğer suyu görürse gusletmesi gerekir”³ buyurur. Bunun üzerine Ümmü Süleym, utancından yüzünü kapar ve “Ya Rasûlallâh! Kadın ihtilâm olur mu?” diyerek hayretini belirtir. Peygamberimiz de ona: “Hay Allah iyiliğini versin, tabi ki olur. Aksi halde çocuğu ona (annesine) ne ile benzer?”⁴ diyerek cevap verir. Kadın sahâbîlerin mahrem konuları sorup öğrenmelerine memnun olan Hz. Aişe, onlar hakkında şöyle der: Şu Ensar kadınları ne güzel kadınlar ki, hayâları ilim öğrenmelerine mani olmadı.”⁵ Bir defasında da bir kadın Hz. Peygamber’e hayzdan nasıl temizleneceğini sorar. Rasûlullâh da ona: “Temiz bir pamukla temizlenmesini söyler.” Kadın anlamaz. Aynı soruyu Rasûlullâh’a tekrar sorar. Rasûlullâh da ona aynı

¹ Müslim, “Hayz”, 17, 18; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 73; Darimî, “Vudû”, 49; Râmahurmüzî, *el-Muhaddisu’l-fâsıl*, 234.

² İbn Hanbel, *Müsned*, 4: 110.

³ Buhârî, “İlim”, 50 ; “Gusl”, 22; “Enbiya”, 1; “Edeb”, 28-29; Müslim, “Hayz”, 29-33.

⁴ Buhârî, “Gusl”, 22; Müslim, “Hayz”, 32; İbn Mâce, “Tahâret”, 107.

⁵ İbn Mâce, “Tahâret”, 124; İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l ilmi*, 1, 88; İbn Hacer, *Hedyü’s-sâri*, thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz (Suudî Arabistan: Riâsetü İdâret’i buhûsi’l-ilmîyye, ts.) , 1: 22; Kadın sahâbîlerin kocaları ve kendileri arasında geçen mahrem soruları ve onlara Hz. Peygamber’in verdiği cevap örnekleri için bkz. Müslim, “Nikâh”, 111; Ebû Dâvûd, “Talâk”, 49; “Nikâh”, 31; Tayâlisî, Süleymân b. Dâvûd, *Müsnedü’t-Tayâlisî*, (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, ts.) , 203.

cevabı tekrar eder. Kadın yine anlamayınca Resûlullâh (s) utanır ve yüzünü Hz. Aişe'ye çevirip o kadına durumu izah etmesini işâret eder.¹

Örneklerde de görüldüğü üzere kadınların özel durumlarıyla ilgili bu türden sorular, genelde Hz. Peygamber'in eşleri tarafından sorulduğu için, sorular ve cevaplarıyla ilgili rivâyetler de, eşleri tarafından bize aktarılmaktadır. Ali b. Talk'ın anlattığına göre, bir bedevî Hz. Peygamber'e gelerek şöyle sorar: Ey Allah'ın Rasûlü! İçimizden biri çölde bulunuyor ve bazen yellenme vuku buluyor. Bu durumda o ne yapmalı? Rasûlullâh (s) bu bedeviye şöyle cevap verir: "Sizden biriniz yellendiğinde abdest alsın ve namazını îade etsin."²

Henüz Hz. Peygamber hayatta iken dinle ilgili haberler konusunda birbirlerine tam güven içinde olan sahâbenin, gerek bilmediklerini öğrenme ve gerekse bildiklerini sağlamlaştırma adına asıl kaynak olarak Rasûlullâh'a (s) ve diğer bilge sahâbîlere mürâcaatları şeklinde çoğaltılabilecek bu türden rivâyetler bize, kendisine yalan isnadını şiddetle yasaklayan,³ özellikle dinle ilgili haberin hakikatına (aslına erişmede) taharrîyi emreden,⁴ soru sormayı ilmin yarısı telakki eden Nebî'nin (s)⁵ soranları asla cevapsız bırakmadığını bize göstermektedir. Ancak ashâbını her konuda eğiten Hz. Peygamber, onları zamansız, çok sayıda (lüzumsuz) ve muhâl olan şeyler hakkında soru sormaktan da menetmiştir.⁶ Rasûlullâh'dan bu şekilde gören ve öğrenen ashâbî ve daha sonraki tabiîler de aynı doğrultuda hareket etmişlerdir.

Şüphesiz bağlılığın en etkin sebebi sevgidir. Güzîde nesil sahâbenin Rasûlullâh'a (s) bağlılıkları ise hemen herkes tarafından müsellemler bir husustur. Özellikle Hz. Peygamber'in vefâtından sonraki süreçte unutmama ve müzâkereyi terk etme sonucunda ilmin yok olmasından endişe eden sahâbe, İslam'ın ikinci derecede kaynağı durumunda olan sünneti sağlıklı şekilde öğrenmeyi, bu doğrultuda taharrî, tahkîk, tesebbüt ve rihle (yolculuk) gibi ihtiyât prensiplerini uygulamayı kendilerine tedbirselle bir görev olarak görmüşler ve hadis rivâyetinde bu tedbirlerin öncülüğünü yapmışlardır.⁷

¹ Dârimî, "el-Vudû", 83, 84.

² Ebû Dâvûd, "Tahâret", 72; Tirmizî, "Redâ", 12.

³ Buhârî, "İlim", 38; Ebû Davud, "İlim", 4; İbn Mâce, "Mukaddime", 4.

⁴ Mâlik, "İ'tikâf", 10; Buhârî, "Leyletü'l-kadr", 3; Müslim, "Siyâm" 219; Tirmizî, "Savm", 72.

⁵ Râmahurmuzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, 359; İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilmî*, 1: 90; Heysemî, *Zevâid*, 1: 160.

⁶ Müslim, "Hacc", 412; Heysemî, *Zevâid*, 1: 158.

⁷ Ebû Yâsir, *İlmu'r-ricâl neş'etühû ve tatavvurihi*, 21-23, 355; Ali Abdulbâsîr Mezîd, *Minhâcu'l-muhaddisîn fi'l-karni'l-evvelî'l-hicriyyi ve hattâ asrınâ'l-hâdir*, nşr. el-Hey'etü'l-mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, ts.), 124-125.

Konuyla ilgili bilhassa ümmetin ve o günkü devletin endişe ettiği konu, fütûhatlar neticesinde demografik ve sosyo-kültürel profilin değiştiği İslâm toplumunda bazı kimselerin Hz. Peygamber'e isnâdla yalan yanlış haberler nakletmesiydi. İlerleyen süreçte, ümmetin sosyo-kültürel yapısının değişmesine paralel toplum içinde zuhûr eden fitneler, sahâbeyi hadislerin tespiti ve nakli konusunda daha da ihtiyâtlı olmaya ve ihtiyâtî prensipler olan taharrî, tahkîk ve tesebbütü daha sıkı uygulamaya, yeni yol ve yöntemler bulmaya sevk etmiştir.¹ Nitekim ilk dönem bazı hadis eserlerinde: "Soru sorma ve ilim öğrenmede ısrarın övgüsü", "İlmi ve ilim öğrenmeyi engellemenin zemmi", "Hadis lafızlarındaki hataları düzeltme", "Hadis lafızlarının peşine düşüp araştırma görevi", "İlim aramak ve araştırmak için yolculuk vb." isimlerde konu başlıklarına daha sık raslanmaktadır.²

1.3. Ashâbın Kendi Aralarında Araştırma ve Soruları Şeklinde Taharrî

Sahâbenin, sünnet ve onunla ilgili merviyâtın günümüze intikalinde, rivâyetlerin taharrî ve tesebbütünde ve de onların sağlıklı şekilde geleceğe naklinde son derece çaba gösterdikleri bir hakikattir. Bu gayretleriyle onlar, bu ümmete mahsus özelliklerden sikânın sikâdan naklinin sistematiği ve bu ümmet arasında Rasûlullâh'dan (s) gelen âsârın en sağlam güvenceleri olan isnâd sisteminin de menşei durumundadırlar. Sahâbe başta olmak üzere tabiîn ve daha sonraki ilk dönem muhaddisler, rivâyetleri nakilde sırf hataya düşmemek ve doğru olanı tespit etmek için ihtiyât etmişler, titiz davranmışlar ve bu amaçla birçok rivâyeti ve râvilerini araştırmışlar ve tenkit etmişlerdir.³

Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte ashâbından ayrılma durumu, hadis ve haberleri kendi aralarında birbirlerinden daha çok nakletmelerini gerektirdi. Bu durum sonucunda daha sahâbe döneminde, Hz. Peygamber'den bilâvâsita (doğrudan) ve bî'l-vâsita (dolaylı) rivâyet şeklinde iki tür hadis nakli söz konusu oldu. İbn Abbas, Nebi (s) zamanında küçük yaşta bulunduğu; Ebû Hureyre de Rasûlullâh (s) ile ancak 3 yıl kadar kaldığı için, muhtemelen naklettikleri hadislerin çoğu bu türden yani dolaylı

¹ Hâkim, *Ma'rife*, 16-17; Ebu'l-Feyz, *Cevâhiru'l-usûl*, s. 139; Ebû Yâsir, *İlmu'r-ricâl neş'etühû ve tatavvurihi*, 21-23; Ebû Şühbe, Muhammed b. Muhammed b. Süveylim, *el-Vasîf fî ulûmi ve mustalahu'l-hadîs*, nşr. Dâru'l-Fikr el-Arabî (Dâru'l-Fikr el-Arabî, ts.), 76; Koçkuzu, *Hadis Tarihi*, 229-230; Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları*, (İstanbul: İnsan Yay., 2014), 38-39.

² İbn Abdilber, *Cami'u Beyâni'l-İlmi*, 1: 78, 87, 92; Hatîb, *Şeref'ü ashâbi'l-hadîs*, thk. Muhammed Said Hatipoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi Yay., 1971), 13, 37, 58, 79, 81, 93.

³ Hâkim, *Ma'rife*, 16; Bağdadî, *el-Kifâye*, 171-173; Polat, *Hadis Araştırmaları*, 20-26.

rivâyetlerdendir.¹ Nitekim meşhur sahâbîlerden Berâ b. Âzib'in şu itirafı da bu iddiayı doğrular niteliktedir: Biz her naklettiğimiz hadisi, bizzat Rasûlullâh'dan (s) duymuş değiliz... Ancak sahâbe, Nebî'den (s) işitme imkânı bulamadıkları hadisleri akranlarından, daha iyi ezberleyenlerden dinleyip öğreniyor ve hadis aldıkları kimselere karşı dikkatli ve titiz davranıyorlardı."² Başka bir rivâyetinde Berâ bu durumu şöyle ifade eder: Onlar, duymadıkları hadisleri duyanlardan alırlar, Rasûlullâh'ın (s) yanında hazır bulunan kimse, bulunmayana öğrendiğini aktarırdı."³ Ayrıca bazı İslâm âlimleri tarafından sahâbenin, hadisleri rivâyet konusunda hassâs ve titiz olduğu, hadislerin lafızlarında fazlalık ve eksiklik yapma endişesiyle çok hadis rivâyetinden kaçındıkları belirtilmekte ve bazı sahâbîlerin isimleri verilmektedir.⁴ Ancak sahâbe döneminde hadisler, genelde mana ile rivâyet edilmiş olup tüm sahâbî râvilerin, lafızları farklı olmakla birlikte hadislerin muhtevâ ve temâlarını bozmama konusunda çok titiz davrandıkları bilinen bir gerçektir.⁵ Nitekim Vâbisa b. Ma'bed'den gelen bir rivâyette; hocası İbn Mesudun bir öğle vakti sıcağında kendisini ziyarete geldiği, beraberce oturup kendisinin de rivâyeti olan ve değişik lafızlarda değişik sahâbîlerden gelen fitne ile ilgili hadisi⁶ birlikte müzâkere edip bir nevi taharrî ve tesebbüt (sağlamlama) yaptıkları anlatılmaktadır.⁷

Verilen rivâyetlerde görüldüğü üzere sahâbîler, rivâyetin aslını ve doğrusunu araştırma ve kaynağına en yakın olandan öğrenme amacıyla bizzat Rasûlullâh'dan duymadıkları hadisleri mertebesi kendilerinden daha iyi olan başka bir sahâbîden nakletmeyi, kendilerine hadis sormak için gelen sahâbîyi de hadiste daha yüksek olana yönlendirmeyi tercih etmekteydiler. Meşhur sahâbîlerden Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye "Niçin Ebû Hureyre'den rivayet ettiği?" sorulduğunda o bu soruya: Kendilerinin işitmediği hadisleri Ebû Hureyrenin bizzat Rasûlullah'dan (s) duyduğunu; kendisinin işitmediği

¹ Sahâbe Murseli: Sahâbinin doğrudan Hz. Peygamber'den değil, vasıtalı olarak diğer sahâbîlerden yaptığı nakiller veya rivâyet ettiği hadislerdir. İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2: 330-334; *Tehzîbu't-Tehzîb*, (Haydarabâd: Matbaat'ü Meclisi Dâireti'l-Maârif, 1325/1907), 5: 276-279; Suyûtî, *Tedrîb*, 1: 71; Bünyamin Erul, *Hadis el-Kitabı*, edt. Zîşan Türcan (Ankara: Grafiker Yay., 2016), 42; Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 215.

² Hâkim, *Ma'rife*, 53; Ebu'l-Feyz, *Cevâhiru'l-usûl*, 139.

³ Hâkim, *Ma'rife*, 53; Bağdadî, *el-Kifâye*, 385.

⁴ Râmahurmuzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, 534-539; Hatîb, *el-Kifâye*, 171-173; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilmî*, 1: 78-81; Nevzat Aşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti* (İzmir: Akyol Neşriyat Yay., 1981), 145.

⁵ Hatîb, *el-Kifâye*, 188; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilmî*, 78-81; el-Leknevî, Muhammed Abdulhâyy, *el-Ecvibetü'l-fâdile li'l-es'ileti'l-aşareti'l-kâmile*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde (Beyrut: 1426/2005), 218-219.

⁶ Müslim, "Fiten", 13; Tirmizî, "Fiten", 29; Ebû Davud, "Fiten ve Melâhım", 2; İbn Mâce, "Fiten", 10; İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 168-169, 185, 448-449.

⁷ İbn Abdilberr, *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Kahire: Nehdet'ü Mısır, ts.), 4: 1563.

hadisleri Rasûlullâh'dan rivâyet etmektense Ebû Hureyre'den rivâyet etmeyi tercih ettiğini" söylemiştir.¹ Aynı şekilde Zeyd b. Sabitin de, kendisine bir şeyler sormak için gelen sahâbîye: "Ebû Hureyre'ye gitmelisin, bu konuda onun yanında muhakkak bir şeyler bulunur" diyerek o kimseyi Ebû Hureyre'ye yönlendirdiği" anlatılmaktadır.²

Gerek Hz. Peygamber hayatta iken ve gerekse sonraki süreçte sahâbenin, hadisleri Rasûlullâh'dan (s) duydukları gibi aslına uygun tespit ve rivâyet etme çabaları, hata yapma korkusuyla fazla hadis rivâyetinden kaçınmaları, râvilerin durumlarını titizlikle araştırmaları ve hadisi bizzat Rasûlullâh'dan (s) dinleyenden almak için uzun ve meşakkatli yolculuklara katlanmaları, ihtiyat anlayışlarından kaynaklanan kurallar olarak onlar tarafından hep uygulanmıştır. Çünkü onlar, nakledecekleri her hadisin her harfinin ümmet için büyük önem taşıdığına bilincinde olan kimselerdi. Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Mesud ve Abdullah b. Abbâs gibi birçok sahâbe, hadislerin manasına zarar vermeyecek dercedeki lafız değişikliklerine dahi müsâmaha etmiyorlardı.³ Abdullah b. Ömer'in, " بني الاسلام على خمس " hadisini rivâyet ederken "hac" ile "savm" ın yerini değiştiren râvi Yezîd b. Bişr'i uyarması; başka bir râviyi "Münafığın misâli, iki koyun sürüsü arasında kalmış şaşkın koyun gibidir." hadisini naklederken iki müterâdif kelimedenden diğeri olan "العائرة" kelimesi yerine "الرأبضة" kelimesini kullandığı için tekzîb ithâmıyla ağır tenkit etmesi bu türden bazı örneklerdir.⁴

Hakkında Ebû Ca'fer'in, Rasûlullâh'dan (s) işittiği hadisleri olduğu gibi nakletmede hiçbir sahâbî ondan daha dikkatli değildi, dediği Abdullah İbn Ömer, çok hadis rivâyet edenlerden olmasına, görenlerin kendisini mecnûn sanacağı şekilde tettebbu' (haberi veya râviyi ta'kip) etmesine rağmen hadis rivâyetinde her zaman dikkatli ve titiz davranırdı.⁵ Yine çok hadis rivâyet edenlerden Enes b. Mâlik de şöyle derdi: "Hata etmekten korkmasaydım, Allah'ın Resûlünden duyduğum her şeyi naklederdim." der ve rivâyetinin sonunda mutlaka "Resûlullah (s) şöyle veya böyle buyurdu: أو

¹ Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Siyer'i a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1414/1994), 2: 436; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ Hâfız, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Kahire: Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, 1408/1988), 8: 112.

² İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 12: 266; *el-İsâbe fi Temyîzi's-sahâbe* (Mısır: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1328/ 1910), 4: 208.

³ Bağdâdî, *el-Kifâye*, 171-176.

⁴ İbn Hanbel, *Müsned*, 2: 88; Bağdâdî, *el-Kifâye*, 173.

⁵ Mâlik, 2: 1007; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, 2: 373; Zehebî, *Tezkira*, 1: 39.

كما قال anlamındaki ihtiyat lafızlarını kullanırdı.¹Daha evvel değinildiği üzere, birbirlerinden hadis nakledeken sahâbe, hadislerin Rasûlullâh'a (s) âidiyetinden emin olma ve hakîkatine erme adına ihtiyat ve tedbirselle bazı uygulamalar yapmışlardır.

Hz. Peygamber'in vefâtı sırasında henüz 13 yaşlarında olan Abdullah b Abbas (68/687), hadislerinin bir kısmını bizzat Rasûlullâh'dan (s) öğrenmiş bir sahâbîdir. Ancak onun doğrudan Rasûlullâh'dan (s) rivâyet ettiği hadis sayısı daha azdır. O, sahip olduğu hadislerin çoğunu ve hadis bilgilerini ashâbın ileri gelenlerinden öğrenmiştir.² İlm-i fikh, te'vil ve hikmette Rasûlullâh'ın (s) duâsına mazhar olan İbn Abbas'ın³ hadis öğrenme konusunda da fevkâlade hırslı olduğu belirtilmektedir. O, Hz. Peygamber vefât ettiği sırada Ensâr'dan bir sahâbînin yanına gelir ve: "Haydi seninle bu zamanda sayıları çok olan sahâbeden ilim (hadis) öğrenelim" derdi. O, sahâbî arkadaşının kendisine katılmaması üzerine onu bırakarak yalnız ilme koyulur ve erişebildiği bazı sahâbîlere hadis sormaya başlardı. O, rivâyeti olan hadisleri diğer sahâbîlerden alabilmek için ciddî bir çaba gösterir ve birçok zorluklara katlanırdı. "İnsanlar, hırçın bineğe de uysal bineğe de binmeye başlayınca (her önüne gelen her şeyi taharrî etmeksizin, rastgele rivâyet etmeye başlayınca) ancak sağlam bildiğimiz şeylerden başkasını almaz olduk."⁴ diyen İbn Abbas, kendi taharrî ve gayretini şöyle anlatmaktadır: "Bana bir sahâbîden herhangi bir hadis haberi ulaştığında, -o haberi sağlamlamak için- derhal onun kapısına gider, fırtınalar üzerime toztoprak savurmuş olsa da elbiseme bürünür kapısının önünde oturur beklerdim. O kişi dışarı çıkıp beni gördüğünde "Ey Rasûlullâh'ın amcaoğlu! Niçin zahmet ettin? Haber gönderseniz de ben gelseydim ya?" demesine karşılık ben "Hayır, benim gelmem daha uygundur" der, sonra ona hadisi iyice sorar öğrenirdim".⁵ Duyduğu hadisleri sadece öğrenmek ve nakletmekle yetinmeyen İbn Abbas, hadis konusunda yanılan sahâbe arkadaşlarını tenkit eder, konuyla ilgili Rasûlullâh'ın (s) hadislerini ve tavrını hatırlatarak düzeltirdi. Bir defasında o, mürtedlere uyguladığı cezâ konusunda Hz. Alî'yi tenkit etmiş; bu konudaki tatbikatının yanlış olduğunu söylemiş, o da İbn Abbâs'ın hakikaten derin bir hadis ve sünnet bilgisi

¹ İbn Mâce, "Mukaddime", 3; Dârimî, "Mukaddime" 25.

² İbnü'l Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-türâsî'l-Arabî, 1377/1967), 3: 194; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8: 298-299; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2: 330-334; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 5: 276-279; Subhî Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstihlâhları*, trc. Yaşar Kandemir (Ankara: Elif Matbacılık 1971), 133.

³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8: 299-300; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2: 330-331.

⁴ Müslim, "Mukaddime", 4; Dârimî, "Mukaddime", 38.

⁵ Hâkim, *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*, thk. Mustafa Abdulkadîr Atâ (Beyrut:1410/1990), 3: 620; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8: 301; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2: 331-332.

olduğunu itiraf ederek övmüştür.¹ Tâvûs b. Keysân, İbn Abbâsı, kendilerinden hadis aldığı kimseler, aldığı hadisler ve râvilik vasfı açılarından çok ihtiyatlı ve dikkatli, muhakkik ve sikâ bir sahâbî olarak betimlemektedir.² Nitekim çağımız muhaddislerinden M. Zübeyr Sıddîkî de İbn Abbâs hakkında: “Siyâsî faaliyetlerinden bazıları şiddetle tenkit edilmiş olsa bile onun tarafından rivâyet edildiği isbatlanan hadislerin mevsûkiyeti tartışılmaz. Kuşkusuz ona atfedilen hatalı haberlerden birçoğu sonraki râviler tarafından uydurulmuştur.” diyerek sikâ olduğunu ve rivâyet ettiği hadislerinde herhangi bir tereddüt ve şüphe bulunmadığını ifâde etmektedir.³

Sahâbe, bilhassa âhirete irtihalinden sonra Hz. Peygamber’in hadislerini, artan bir hırsıyla aralarında müzâkere, okuma, okutma ve araştırmaya koyulmuşlardır. Bu sıra İslâm ümmetinin, özellikle de devletin kaygısı, herkesin Hz. Peygambere istinâden yalan-yanlış şeyler aktarması endişesiydi. Nitekim bu durum, Hâtîb el-Bağdâdî (463/1070) tarafından “sahâbenin Rasûlullâh’dan (s) çok hadis rivâyetini Hz. Ömer’in hoş görmemesinin sebebi” başlığı altında şöyle ifâde edilmektedir: Dinde ihtiyat ve Müslümanlar için hüsn’ü nazar (iyi niyet, düşünce) bakışıyla denilir ki; tüm hadislerin hükmünün zâhirine göre olamayacağı, çoğu hadislerin mücmel olarak rivâyet edildiği, hadisi duyan herkes künhünü bilmediği halde Müslümanların, duydukları haberin iç yüzünü ve mahiyetini öğrenmeden zâhirinden anladıkları şekilde amel etmeye kalkışma şeklinde düşüncelerle hareket ettikleri vb. problemler ve bunları önleme çâreleri dile getirilmektedir.⁴ İslâm tarihinde ihtiyatın ciddiyeti, ihtiyatı tetikleyen ve işin bu denli sıkı tutulduğunu bize gösteren olaylar da yaşanmıştır. Hz. Peygamber’in vefâtından sonra özellikle senet sorgulamasının ve isnâd uygulamasının başlamasına sebep görülen olayların başında büyük fitne olayı Hz. Osman’ın şehit edilmesi (35/656) gösterilmekte; öyle ki, pek çok temel hadis kaynaklarında bu olay, sonraki ihtiyat uygulamaları (taharrî, ihtiyat ve tesebbüt) için âdetâ milât sayılmaktadır.⁵

¹ Hâkim, *el-Müstedrek*, 3: 620; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8: 302; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2: 332.

² Dârimî, “Mukaddime”, 38.

³ Muhammed Zübeyr Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, trc. Yusuf Ziya Kavakçı (İstanbul: İrfan Yay., 1966), 50.

⁴ Hatîb, *Şerefü ashâbi’l-hadîs*, 88-89.

⁵ Hâkim, *Ma’rife*, 17; Ebu’l-Feyz, *Cevâhiru’l-usûl*, 139; Ebû Şühbe, *el-Vasît fî ulûmi ve mustalahu’l-hadîs*, 76; Ebû Yâsir, *İlmu’r-ricâl neş’etühû ve tatavvurihi*, 21-23, 355; Abdullah b. Yusuf el-Cedî, *Tahrîru’l ulûmi’l-hadîs*, nşr. Müessesetü’r-Reyyân (Beyrut: Müessesetü’r-reyyân, 1424/2003), 1: 432; Polat, *Hadis Araştırmaları*, 38-40; Yücel, *Hadis Tarihi*, 33.

Gerek Hz. Peygamber hayatta iken gerekse ondan sonraki süreçte sahâbenin hemen hepsi hiçbir zaman hadisleri alıp aktarmada ihtiyatı elden bırakmamışlardır. Onlar, hadisleri rivâyet konusunda hassâs davranmışlar, hadislerde fazla veya eksik yapma endişe ve korkusuyla çok hadis rivâyet etmekten kaçınmışlardır. Hatta bazı hadis eserlerinde, rivâyetinde çok ihtiyatlı ve titiz olan sahâbîlerin isimleri bile verilmektedir.¹Bu sahâbîlerden birkaçının meselâ Abdullah b. Mes'ud'un hadisdeki ihtiyat ve titizliğiyle ilgili Amr b. Meymun (75/694), şunları anlatmaktadır: “Bir gün İbn Mesud, ayakta bir hadis naklediyordu. Gördüm ki, gömleğinin düğmeleri çözülmüş, gözleri yaşla dolmuş ve damarları kabarmıştı. O, hadisi naklettikten sonra, hadisin sonuna ihtiyat lafızları olan:

“Reaûlullâh نحو هذا، أو شبه هذا، أو نحو ذلك، أو قريبا من ذلك، أو كما قال .... (s), ya böyle veya şöyle ya da buna yakın, buna benzer buyurdu” lafızlarını ilâve etti.”² İbn Mesud ile arkadaşlık yapan Amr b. Meymun ve Sâbit b. Kutbe'den rivâyetle Şa'bî, İbn Ömer ile İbn Mesud'un rivâyet konusunda çok hassas olduklarını, o kadar ki bazen ayda bir veya iki; bazen aylar, hatta yıl geçerdi de ilme hırslı bu sahâbîlerin bir hadis dahi naklettiği görülmezdi, demektedir.³

Rivâyet ettiği hadislerde hata yapmamak için ihtiyat anlayışında olan sahâbe, rivâyetinde hataya düşmüş olmamak adına bu türden bazı ifâdeler kullanmaktadır. Nitekim Ebu'd-Derdâ da, Hz. Peygamber'den bir hadis naklettiği zaman, *أللهم ان لم يكن هذا فكشكله* “Bu hadis böyle değilse, buna benzerdir.” demektedir.⁴ Oğlu Abdullah'ın, sadece 38 hadis rivâyeti bulunan ve çoğu zaman beraber olduğu babası Zübeyr b. Avvâm'a⁵: “Bazı kimselerden duyduğum kadar senden neden hadis duymuyorum?” diye sorduğu; Zübeyr b. Avvâmın ona: “Müslüman olduğumdan beri ben, Rasûlullâh'dan (s) ayrılmadım, fakat ben onun, “ kim bilerek bana yalan

¹ Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Talha b. Ubeydüllah, Zübeyr b. Avvâm, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Mesud, Enes b. Malik, İbn Abbâs, Ebu'd-Derdâ', Mikdâd b. el-Esved, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Muâviye b. Ebû Süfyân vd. bunlardan bazılarıdır. Bu isimler için bkz. Dârimî, “Mukaddime”, 28; İbn Mâce, “Mukaddime”, 3; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilmî*, 1: 78-79; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, 3: 156-157; Aşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyetleri*, 145.

² Dârimî, “Mukaddime”, 28; İbn Mâce, “Mukaddime”, 3; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilmî*, 1: 79; Zehebî, *Tezkira*, 1: 14-15.

³ Dârimî, “Mukaddime”, 28; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, 3: 156-157.

⁴ Dârimî, “Mukaddime”, 28; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilmî*, 1: 78.

⁵ İbnü'l-Cevzî, Ebu'l ferec, Abdurrahman b. Ali *Telkîhu'l-fuhûmi ehli'leser fî uyûni't-tarihi ve's-siyer*, nşr. Mektebetü'l-Âdâb (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, ts.), 104-112; 366; Âşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*, 119.

isnat ederse cehennemden yerine hazırlansın” buyurduğunu işiten bir kimseyim.”¹ diyerek cevap verdiği anlatılmaktadır.

Esâsen Hz. Peygamber’in vefâtını takip eden ilk yıllarda (35/655), vukû bulan Hz. Osman’ın şehâtiyle Müslümanlar arasında başlayan büyük fitne olaylarına kadar sahâbe arasında bir şeyler sormaya hemen hemen kimsenin ihtiyacı olmuyordu. Çünkü sahâbenin çoğu hayattaydı ve geneli ihtiyaçları olan konuların çoğunu en güvenli merci olan Rasûlullâh’dan (s) öğrenmiş durumdaydılar ve bilgileri de tazeydi. Hadis ehil olanların elindeydi ve genelde ihtiyaç olmadan ne bir hadis rivâyet edilir ne de bir fetvâ verilir. Müslümanların kalpleri iman, itimad ve birbirlerine güven doluydu. Ancak bazı sahâbilerin tessebbüt ve ihtiyat uygulama maksadıyla yaptıkları araştırmalar (taharri ve rihle) dışında isnâda bile fazla gerek duyulmamaktaydı. Hatta Hz. Ömer bir gün çıktığı minberde Allah’a yemin ederek şöyle söyledi: “Olmayan bir meselede soru soran kimseleri sıkıştırır, zor durumda bırakırım; çünkü Allah, olan her şeyi açıklamıştır.”² Bazı sahâbiler de bir takım bahâneler ileri sürerek çok hadis rivâyet etmekten kaçınmışlar ve bu işin zorluk ve önemini ifâde etmişlerdir. Abdurrahman İbn Ebî Leylâ’nın rivâyetine göre bir grup tâbiîn muhaddis Zeyd b. Erkam’a gelerek ondan bizzat Rasûlullâh’ın (s) hadislerinden bildiklerini kendilerine aktarmasını istemişler. Zeyd b. Erkam, onlara: “Biz artık yaşlandık ve hâfıza kaybına uğradık; hem Rasûlullâh’dan (s) hadis rivâyet etmek ağır bir iştir.”³ diyerek işin zor olduğunu belirtmiştir. Rivâyetin hakikatinden (sağlamlığından) emin olmak için, ihtiyat ve titizlik anlayışı içerisinde sahâbenin yaptıkları araştırma ve uygulamalardan birisi ve belki de en önemlisi şüphesiz tahkik ve tessebbüt tedbirleri olmuştur.

2. İhtiyat ve Tesebbüt (Tahkik)

Lügatta tessebbüt: Arapça asıllı olan kelime, “durmak, kesin ve sâbit olmak, gerçekleşmek” anlamlarındaki ثبت kökünden türemektedir. “Bir iş ve düşünce hakkında ihtiyatlı ve tedbirli davranmak, teennî edip acele etmemek, bir iş ve görüş hakkında müşâvere etmek, sâbitlemek, kesin ve sağlam kılmak, delillerle kuvvetlendirmek ve pekiştirmek”⁴ anlamlarına

¹ Ebû Dâvûd, “İlim”, 4; İbn Mace, “Mukaddime”, 4; Tayâlisî, *Müsned*, 27.

² Ebû Şâme, Ebu’l-Kâsım Abdurrahman b. İsmail, *Muhtasar ‘u kitâbi’l-müemmel li’r-redd-i ilâ emri’l-evvel* (Mısır: 1378/1958), 11.

³ Tayâlisî, *Müsned*, 93; İbn Hanbel, *Müsned*, 4: 371; İbn Mâce, “Mukaddime”, 3.

⁴ Bkz. Râgıb, *el-Müfredât*, 78; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 2: 19-20; İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, 1: 205-206; *el-Müncid fi’l-lügati ve’l-a’lâm* (Beyrut: el-Mektebetü’ş-şarkıyye, 1407/1986), 68; Ahmed Âyid v. dğr., *el-Mu’cemu’l-Arabiyyi’l-esâsî*, (Larousse: Alecco, 1306/1989), s. 210-211; İbahim Ahmed Abdulfettâh, *el-Kâmûsu’l-kavîm*, 1: 105.

gelmektedir. “Tesebbüt” kelimesi, türevi itibariyle Arapça حَقَّ kelimesinden türeyen, “gerçekleştirmek, tasdik etmek, sağlamlaştırmak, bir şeyin mahiyetini ve hakikatini araştırıp soruşturmak” anlamlarında mastar olan ve kullanım alanı (inanç, hukuk, eser, hat vb.) daha geniş olan “tahkîk”¹ kelimesiyle eş anlamlı görülmektedir. Genel anlamı itibariyle “tahkîk” kelimesiyle eş anlamlı olan, ancak kullanım alanı genelde anlama, inanç, haber ve rivâyette ilişkili görülen “tesebbüt” kelimesi ise bazı naslarda şöyle kullanılmaktadır:

“Müslümanlar, ramazan orucu başlamadan önce hilâli kesin ve net görmeye büyük gayret gösterirler.” cümlesinde “sabit olduğunu kesin anlamak” manasında kullanılmıştır. Nitekim Araplar, bir işte müşâvere etmek ve derin araştırmak anlamında واستثبت في أمره ifâdesini kullanmaktadırlar. Kur’ân-ı Kerimdeki şu âyetler de bu manaları (tam ve kesin anlama, mutmain olma, sâbitleme, pekiştirme anlamlarını) doğrulamaktadır:

“Allah’ın rızasını kazanmak ve gönüllerindeki imanı kuvvetlendirmek için mallarını Allah yolunda harcayanların durumu...” (el-Bakara 2/265) ve “...وثبت أقدامنا...” Ey Rabbimiz! Ayaklarımızı sağlam tut.”(Âl’i Imrân 3/147) Araplar, kalbin yatışması, teskini, kalbden şek ve şüphenin kalkması anlamında تثبيت الفؤاد

¹ Arapça’da; حَقَّقَ الأمر = حَقَّقَ الأمر = كان منه على يقين = manasında olup, bir işi gerçekleştirmek, kesinleştirmek; تحراه حَقَّقَهُ ise, demektir.

Bir şey bir haber ve da’vâ için, الدعوى، الخبر، الشيء، حَقَّقَ الشيء = bir şeyi gerekli kılmak, bir haberin üzerinde durmak ve da’vâyı soruşturmak anlamlarına gelmektedir. Arap dilinde kişi, bir iş sabit olduğunda حَقَّقَ الشيء إذا ثبت ; bu şey bizzat haklı (doğrudur), dediğinde bunu وحَقَّقَ الرجل cümlesiyle ifade eder. Araplar arasında أحققك كذا ifâdesi, أثبتته حَقًّا صار = حَقَّقَ الأمر = onun sabit olduğuna, sabit ve gerçek olduğuna hükmettim, حَقَّقَ بكونه حقا demektir. Yine aynı dilde; حَقَّقَت الأمر وأحققته = O işten eminim, o iş kesin demektir. “Hakk”, kelimesi, Hz. Peygamber’in Hâris’e olan, لکل حق حقيقة فما حقيقة ايمانك؟ sözünde olduğu gibi bazen “sebât” ve “vucûd” (varoluş) anlamında da kullanılmaktadır. Görüldüğü üzere sağlamlaştırma, kesinleştirme ve netleştirme anlamlarında “tahkîk” kelimesi, toplumun günlük hayatında aynı manadaki “tesebbüt” kavramından daha geniş alanda ve daha yaygın kullanılmaktadır. Tahkîku’l-îmân, tahkîku’d-da’vâ, tahkîku’l-eser, tahkîku’l-hat vb. Bkz. Râgıb, *Müfredât*, 125-126; İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, 1: 205-206; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 10: 49; Ahmed Âyid, *el-Mu’cemü’l-Arabîyyi’l-esâsî*, 336-337; D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (Ankara: Birlik Yay., 1982), 941; Abdullah Aydın, *Hadis Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İfav Yay., 2012), 300; Müctebâ Uğur, *Hadis Terimleri Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1992), 406.

“Ey وكَلَّا نَقْصَّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرِّسْلِ مَا نَشِئْتُ بِهِ فُؤَادَكَ..أ. demektirler. تسكين القلب Muhammed! Peygamberlerin haberlerinden kendileriyle senin kalbini pekiştirdiğimiz her bir haberi sana aktarıyoruz...”(Hûd 11/120) يَثَّبَتِ اللهُ الَّذِينَ

... اللهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ .... “Allah, îmân edenleri hem dünya hayatında hem de âhirette sâbit bir sözle (kelime-i tevhîd veya kelime-i şehâdetle) kuvvetlendirir, sağlamaştırır...” (İbrahim 14/27) âyetleri de bu manaya delil teşkil etmektedir.¹

Istılahda tesebbüt: Hadis rivâyetinde ihtiyatlı ve tedbirli davranıp acele etmemek, rivâyetlerin kabulünde titiz davranmak, sâbit olduğuna kesin kanâat getirmedikçe bir hadisi kabul veya rivâyet etmemek, demektir. Nitekim bazı temel hadis usûlü kitaplarında “tesebbüt”: Rivâyetin (hadis ve haberin) varlığını ve gerçekliğini, adâlet ve zabt yönleriyle muhbirin yani râvînin halini ihtiyat ve titizlik içerisinde taharrî ederek (araştırarak) zannı, şek ve şüpheyi giderip tespit etme, kesinleştirme ve sağlamaştırma işidir. Diğer bir ifâdeyle tesebbüt, rivâyetin hakikatını ve kime ait olduğunu tespit etmek, râvîlerin cerh ve ta’dîl yönünden durumlarını netleştirmek, tespit etmek, kesinleştirmek ve sağlamaştırmak.² olarak anlaşılmaktadır. Sonuç olarak ilgili kavram bize, ilk olarak sahâbe döneminde bazı sahâbîlerin, ihtiyat ve titizlik anlayışı içerisinde duydukları bir hadisin varlığından ve Rasûlullâh’a (s) âdiyetinden emin olmak amacıyla bu hadisi işiten başka bir

¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 2: 19-20.

² İbnü’s-Salâh ve Nevevî’nin eserlerinde:

ثم ان على الآخذ في ذلك أن يتقي الله تبارك وتعالى كيلا يجرح سليما ويسم برينا بسمه سوء يبقى عليه الدهر ..

ويتثبت ويتوقى الساهل،

وكان السلف يتنون فيه أشد تنبّت : ويجب على المتكلم فيه التثبت فقد أخطأ غير واحد بجرهم بما لا يجرّح .

Rivâyetelle selîm (sika) olanı cerh etmemek, hatalardan berî olan kimseyi ömür boyu kusur ve hata üzerinde kalacak kötü bir damga ile damgalamamak için, râvîler hakkında konuşan kimse üzerine Allah’dan korkması, tesebbüt etmesi ve tesâhülden uzak durması gerekir. Zira hakikatte cerhedici olmayan şeylerle (kusurlarla) birçok cârih hata yapmıştır. Bkz. İbnü’s-Salâh, *Ulûmi’l-hadis*, 389; Ebu’l-Feyz, *Cevâhiru’l-usûl*, 129, 139, 140; Suyûtî, *Tedribu’r-râvî*, 2: 369; Bir başka metinde Nevevî, selef, garîbü’l-hadis konusunda (hadisdeki garib kelimelerle ilgili) sağlam ve gerçek olanı son derece tesebbüt ediyordu, derken” böyle bir rivâyet konusunda en doğru olanı, ilgili rivâyetin âdiyetini en titiz ve en derin şekilde araştırıp tespit ediyordu” manasını kasetmiştir. " Suyûtî, *Tedribu’r-râvî*, 2: 184-185; Abdurrahman b. Yahya b. Ali el-Muallimî el-Atamî el-Yemânî, *et-Tenkîl bimâ fi Te’nîbi’l-Kevserî mine’l-Ebâtîl* (Beirut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1406/1986), 1: 242; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 406; Abdullah Aydınli, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 318; Ayrıca temel hadis eserlerinden biri olan Dârimî’nin eserinde bu konuyla ilgili başlık:

فيهِ اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالتَّثَبُّتُ فِيهِ
باب اتقاء الحديث عن النبي صلى الله عليه وسلم والتثبت فيه
“Mukaddime”, 25.

sahâbî olup olmadığını birtakım prensiplerle (şâhid isteme, yemin ettirme, tevsîk etme vb. şekillerle) araştırıp hadisin durumunu sağlamlaştırmasını (kesinleştirmesini) ifâde etmektedir. Gerek taharrî, tesebbüt ve tahkîk gerekse tenkit ve istidrâk (farkedilen hatayı düzeltme) vb. yol ve yöntemler, rivâyette “udûl” sayılan sahâbenin,¹ ve diğer râvilerin hadis alıp-verirken ihtiyat ve titizlik anlayışlarından, sünnetin teşrî değeri ve dindeki huciyetinden, özellikle nisyân ve hata ile ma'lul her bir râvînin beşerî za'fiyeti sebebiyle hata ve galat yapabileceği ihtimaliyle meseleyi sağlama alma düşüncesi ve mutmain olma isteğinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Hz. Ömer'in, sahâbeye hitâben: *اِنِّي لَمْ اَتَّهَمِك وَلَكِنِّي اُحِبُّبِت اَنْ اُتَّهَمْتُ* “Doğrusu ben, sizi suçlamıyorum; ancak tesebbüt yapmak istedim.”² demesinden O'nun, hadislerin doğruluğuna kanâat etmedikçe nakletmek istemediğini bize anlatmaktadır. Sahâbe dışındaki râvilerde ise, rivâyet güvenilirliğinin yanında râvide adâlet vasfının tesebbütü (netleştirilmesi) ise şart koşulmuştur. Çünkü âlimlerin birçoğu, muhbirde (râvide) adâletin tezâhürü (görünmesi) veya ortaya çıkarılması, şâhidde adâletin ortaya çıkarılmasından daha çok gerekli olduğu görüşündedirler. Nitekim bu manada Muhammed b. Sirin, *الثَّبَّتُ نِصْفُ الْعِلْمِ* “Tesebbüt ilmin yarısıdır.” demektedir.³ Zira râvideki adâlet vasfı, Müslümanlığın genel tezâhürlerine zâid (üstünde ve ötesinde) olup, ancak bir nevi râvilerin adâlet keyfiyetlerinin tesebbütü olan “ihtibâru'l-ahvâl” ve “tettebbu'u-l-ef'âl” (râvînin adâlet hal ve fiillerini iyiden iyiye araştırma) ile hâsıl olan bir niteliklerdir.⁴ Ayrıca Kur'ân, muhbirin keyfiyeti ve rivâyetin sağlamlığını tespit etme adına tesebbütün uygulanması gereğini bize şöyle emretmektedir:

¹ Hatîb, *el-Kifâye*, 46; Ebu'l-Feyz, *Cevâhiru'l-usûl*, 103; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 1: 318; 2: 214.

² Zehebî, *Tezkira*, 1: 8.

³ Hatîb, *el-Kifâye*, 166.

⁴ Hatîb el-Bağdadî, *el-Kifâye*, 81-84; Ebu'l-Münzir, *Şerhu'l-Mevkızâ li'z-Zehebî*, s.40-41; Hadis uleması, *ihtibâr'i ahvâlin ve tettebbu'u-l-ef'âlin* (ravinin adalet halleri ve fiillerini iyiden iyiye araştırmanın) delili olarak; Ramazan hilalini araştırma konusuyla ilgili İbn Abbas'dan gelen, bir bedevinin, Nebi (s)'e gelerek emin bir şekilde hilali gördüğünü söylemesi, Resûlullah'ın da ona: Allah'dan başka ilâh olmadığına tanıklık eder misin? diyerek iki defa sorarak te'yit istemesi üzerine adamın ikisinde de “evet” diyerek cevap vermesi, bunun üzerine Hz. Peygamberin, Hz. Bilali yanına çağırarak ona: “İnsanlara ilan et, yarın oruç tutsunlar!” diye emretmesi olayı, örnek verilmektedir. Bkz. Hatîb, *el-Kifâye*, 81-84. Bu konuda Hz. Ömer'in bazı şahitlere yaptığı uygulamalar ve onlarda aradığı nitelikleri aksettiren şu rivâyetler ve benzerleri de örnek teşkil etmektedir: Hz. Ömer'in huzurunda bir adam şahitlik yapar. Hz. Ömer, adama: “Seni tanımıyorum, ama benim seni tanımamam sana zarar vermez; seni tanıyan birisini bana getir, der. Topluluk içinden bir adam, ben onu tanıyorum, der. Hz. Ömer adama: Şâhidi nasıl tanıdığını sorar. Adam da: Onu adalet ve emanete riayetiyle tanıdığını söyler. Hz. Ömer, adama: Herhalde o (şahid), gece ve gündüzünü, giriş ve çıkışını tanıdığın en yakın komşundur? der. Adam, “hayır” diye cevap verir. Bunun üzerine Hz. Ömer adama: “O halde o kimsenin vera' ve takvasını gösteren bir alışverişin oldu mu? diye sorar. Adam, “hayır” diye cevap verir. Güzel ahlakını gösteren bir sefer arkadaşlığın oldu

يأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَا فَتَيَّبُوا أَنْ تَصِيَّبُوا قَوْمًا بِجَاهِلَةٍ فَتَصْبِحُوا عَلَى مَا فَعَلْتُمْ

نادمين

“Ey îmân edenler! Size bir fâsık bir haber getirirse, bilmeyerek bir topluluğa zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın.” (Hucurât 49/6). Henüz kendisi hayatta iken, Hz. Peygamber’in gönderdiği elçilerin durumunu tahkik etmeye bedevilerin Medine’ye adam göndererek durumu kaynağından araştırmaları, âyette fâsık haberci olarak nitelenen mussaddik memur Velid b. Ukbe b. Muayt’ın durumunu taharrî ve tesebbüt etmek (araştırıp durumu netleştirmek) üzere Hz. Peygamber tarafından Halid b. Velid’in görevlendirilmesi de açık bir tesebbüt örneğidir. Ayrıca ilgili âyetin bazı kurrâlar tarafından فَتَيَّبُوا yerine فَتَيَّبُوا şeklinde okunması, her iki kırâatin de ma’ruf olup caiz sayılması da haber almada ve nakilde tesebbütün gerekliliğini bize göstermektedir.¹

Bir başka âyette de Yüce Allah: “Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığı şeyin (bilginin, haberin) peşine düşme! Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur.”(el-İsrâ 17/36) buyurarak, mü’min kullarına; haber getirenden emin olmadıkça araştırıp tesebbüt etmedikçe haberin tasdik edilmemesini, emin olmadıkça bir haber veya bilginin ardına takılmamak gerektiğini, ardından gidilecek veya kendisiyle amel edilecek haberin iyice araştırılıp, sağlaştırılması icap ettiğini emretmektedir. Mü’minlere yönelik bir habercinin halini, bilgi ve haberin aslını araştırmakla ilgili olan bu ilâhî emirler, dinin iki temel kaynağından ikincisi, belki de birincisi ve hatta dinin kendisi değerinde olan sünnetle ilişkilendirildiğinde, doğal olarak hadis ilmindeki bu ıstılahların (taharrî, tahkîk ve tesebbütün) kendi yerleri ve değerleriyle bilinmesi, râvî ve rivâyeti için uygulanması

mu? diye sorar. Adam, “hayır” der. Bunun üzerine Hz. Ömer, bu durumda sen onu tanımış olamazsın, tanıdığın (tanıdığını iddia ettiğin) arkadaşınla birlikte haydi git! “der. Bkz. Hatîb, *el-Kifâye*, 81, 82- 84; Bu rivâyetlerin yanında râvilerin durumunu taharrî ve tesebbüt konusunda; cerh ve ta’dîl ilminin ilk ve en faal âlimlerinden olan, “Hadisçileri cerh ve ta’dîl etme adına gelin Allah rızası için biraz gıybet edelim.” diyen Şu’be b. Haccâc’ın; hadislerini terkettiği kimselerin (mecruhların), kendisine âhirette düşman olacağı hatırlatılınca, onların bana düşman olması, yalana (yalancılara) karşı niçin hadislerimi korumadın? diyerek Rasûlullâh’ın(s) bana düşman olmasından daha iyidir?” diye karşılık veren Yahya b. Saîd el-Kattân (198/817) vb. tabiin ve tebeu’t-tâbiinden muhakkik muhaddislerin söz ve tutumlarının da etki ve katkıları olduğu muhaktır. Bkz. Hatîb, *el-Kifâye*, 45, 62; İbnü’s-Salâh, *Ulûmi’l-hadis*, 388,389; Ebu’l-Feyz, *Cevâhiru’l-usûl*, 129; Suyûtî, *Tedrib*, 2: 369; Yücel, *Hadis Tarihi*, 37.

¹ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu’l-beyân an tefsir âyi’l-Kur’ân* (Beyrut 1972), 26: 78-79; İbn Kesir, İmaduddin Ebu’l-Fedâ İsmail b. Kesir, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm* (Beyrut 1969), 4: 208-210.

gerektiği hususu daha da önem kazanmaktadır. Ayrıca ashâbın hadis rivâyetinde bu denli ihtiyatlı ve titiz davranmasında, itmi'nân (emin olma), hata ve nisyânla ma'lûl bir beşer olarak rivâyetlerinde eksiklik, fazlalık, unutma ve yanılma olabileceği sâiklerinin yanında hadislerin, kötü niyetli birtakım münafık, zındık ve müfsit kimselerin emellerine âlet olması endişesi de bulunmaktadır.¹ Bunlara ilâveten ashâbı rivâyet konusunda ihtiyatlı ve titiz davranmaya, tahkîk ve tesebbüte sevkeden amiller arasında şu hadisleri de zikredebiliriz: Rasûlullâh'ın (s) "Kim kasden bana yalan isnâd ederse cehennemdeki yerine hazırlansın"² ve "Yalan olduğunu zannettiği halde bir hadisi benden rivâyet eden kimse de yalancılardandır."³ "Çok hadis rivâyetinden sakının, kim benden bir hadis rivâyet ederse sadece hak olanı (doğru olanı) nakletsin."⁴ Görüldüğü üzere Nebî (s), henüz hayatta iken söylediği bu vb. sözleriyle ümmetini yalan söz ve naklinden şiddetle sakındırmaktadır.

Hz. Peygamber'in arkadaşları olan sahâbe, gerek Rasûlullâh (s) hayatta iken ve gerekse sonraki süreçte sünneti (hadisleri) aslına uygun öğrenme ve olduğu gibi nakletme hassâsiyet ve gayretinde olmuşlardır. Bu hassâsiyet doğrultusunda ashâbın aldığı ihtiyat ve tesebbüt tedbirleri ve uygulamalarını dönemsel olarak Rasûlullâh (s) zamanı ve sonrası şeklinde iki ana kategoriye; sonrası dönemi de devletin (Hulefâ-i Râşidîn) uygulaması ve ashâbın kendi aralarındaki uygulamaları şeklinde iki alt grup olarak sınıflandırmak mümkündür.

3.1.-Rasûlullâh (s) Zamanında Olan İhtiyat ve Tesebbüt Uygulamaları:

Taharrîde olduğu gibi, mü'minler için en güzel örnek Rasûlullâh'ın (s) hayatında tesebbüt uygulamalarını da görmek mümkündür. Henüz Hz. Peygamber hayatta iken genelde sahâbenin, hadislerle ilgili tereddüt ve şüphelerini bizzat ona erişerek ve sorarak giderdikleri, böylece o hadisi tesebbüt ettikleri (doğrularayı sağlaştırdıkları) görülmektedir. Nitekim vahiy kâtibi olan Zeyd b. Sabit âyetlerin kaydı ve tesebbütü ilgili bu durumu şöyle anlatmaktadır: "Rasûlullâh'ın (s) yanında vahiy kâtibiydim. O, bana yazdırırdı. Yazmam bitince, yazdığını oku, derdi. Ben de okurdum. Bir eksiklik bulunduğunda onu ekletirdi."⁵ İlgili haberde bilgi ve haberin tekrar ve arz şeklinde sağlaştırılması (tesebbütü) görülmektedir. Ayrıca Hz.

¹ Hâkim, *Ma'rife*, s.16; Muhammed Tahir b. Hakîm, *es-Sünnetü fî muvâceheti'l-ebâtîl*, Metbûât'u Râbitatı'l-Âlemi'l-İslâmî (Mektebetu's-şâmile, 1402/1981), 12, 21-22.

² Buhârî, "İlim", 38; Müslim, "Zühd", 72; Ebû Davud, "İlim", 4; İbn Mâce, "Mukaddime", 4.

³ Zehebî, *Tezkira*, 1: 4.

⁴ İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilmî*, 2: 124.

⁵ es-Sûlî, Muhammed b. Yahya, *Edebu'l-küttâb*, hzr. Mehmet Behcet el-Eserî (Mısır: y.y., 1341/1923), 165.

Peygamber'in her yıl ramazan ayında Kur'ân'ı Cibril'e karşılıklı okuma - dinleme şeklinde (mukâbeleye) arzemesi ve bu okumayı vefat yılında iki defa yapması da¹ haberi tesebbütün bir başka uygulamasıdır. Bazı gerekçelerle başlangıçta hadislerin yazılmasına izin vermeyen Hz. Peygamber'in, dinin aslî delillerinden olan âyetlerin inzâlî sırasında vahiy kâtiplerince aslına uygun kaydedilmesi yönündeki bu ihtiyatı, titizliği ve çabasının, yine dinin aslî delillerinden olduğunda şüphe olmayan hadislerin kaydı ve korunması konusunda da ümmete örnek olması düşünülebilir. Nitekim günümüz muhaddislerinden Prof. M. Fuat Sezgin, hadislerin ilk dönemde yazılması meselesiyle ilgili rivâyetleri te'vil konusunda Râmahurmuzî'nin (360/971) görüşünü² ikinci plana almakta; Hatîb Bağdâdî'nin (463/1071), bu problemin halline has kıldığı "*Takyîdu'l-İlm*" adlı eserinde kendine has metoduyla leh ve aleyhdeki delilleri toplayıp kronolojik bir tasnife tabi tutarak hadislerin daha sahâbe zamanında yazı ile tespiti lehinde meseleyi çözdüğünü ifâde etmektedir."³

Kur'ân'ın tefsîr ve beyânı olan hadisleri tespitinde sahâbenin öncelikli i'timat ve ilgisi, daha çok Kur'ân'la karışır korkusuyla yazmaya değil ezbere yönelikti.⁴ İslâm'ın intişârı, sınırlarının genişleyip kıtalara taşması ve şehirlerin çoğalıp sahâbenin buralara dağılması nedeniyle, daha Rasûlullâh (s) zamanında sünneti yazmaya ve tedvînine ihtiyaç doğdu. Nitekim muhakkik S. Ma'zam Hüseyin, tedvîn dönemini sahâbe zamanına kadar götürmekte ve Zehebî'den naklen Hz. Ömer'in hadiste tesebbütü uygulayan

¹ Buhârî, Fedâilu'l-Kur'ân, 7; Müslim, Fedâil, 50; Fedâilu's-sahâbe, 98.

² Râmehurmu'zî'nin te'vili özetle şöyledir: "Hadislerin yazılması konusunda Rasûlullâh'ın (s) koyduğu yasakla ilgili hadis, zannederim ki hicretten önce olup yazma işinin, ashâbi Kur'ân ile iştiğalden alıkoymasından emin olunmadığı süre için geçerli olduğudur." Râmehurmu'zî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, 386.

³ F.Sezgin, Sprenger ile Goldziher'in bu konudaki çalışmalarının ise İslâmî kaynaklar itibara alınmadan yapıldığını belirtmektedir. O, adı geçen eserinde, konuyla ilgili kendi düşüncelerini ifade ettikten sonra, bi'setin ilk yıllarında sahâbenin, hadisleri yazmada birtakım nedenlerle endişeli olmalarının yanında daha sonra fasilasız bu işi sürdürdüklerine dair Ebû Saîd el-Hudrî'den gelen rivâyet hakkında şu yorumu yapmaktadır: "Ashâb, Kur'ân'ı ve teşehhüd duâsını ve taabbudî lafızları yazmışlardır; bidâyette Allah'ın kitabından sayılmayan şeyin ona benzetilmesinden ve Kur'ân'ın ihmâl edilip başka şeylerle uğraşılmasından endişe duyuluyordu (bu doğru). Bu endişe ortadan kalkıp hadislerin yazılmasına ihtiyaç hâsıl olunca, ashâb nasıl teşehhüd duâsının yazılmasında sakınca görmedilerse, hadislerin yazılma işini de yadırgamamışlardır; zira bu iki keyfiyet arasında, Kur'ân'dan sayılmama bakımından bir fark yoktur. Şu kadar ki ashâb, yazdığı şeyleri ihtiyatlı olmak şartıyla yazarlardı. Yazmayı hoş görmemeleri de ancak ihtiyatlı olma anlayış ve arzusundan ibaretti. M.Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: Kitâbiyât Yay., 2000), 52-53 (el-Bağdâdî, *Takyîdu'l-İlim*, s. 93-94'den naklen).

⁴ Hâkim, *Ma'rife*, 14: İbn Abdilber, *Câmi'u beyânî'l-İlmi*, 1: 43-44, 63-67.

ilk kişi olduğunu belirtmektedir. O, sahâbenin çoğunluğu yazma yasağı nedeniyle hadisleri ezberliyor ve ezberden naklediyordu derken çok sayıda sahâbenin de, tesebbüt yani rivâyeti sağlam tutma adına yazdıklarını ve hadisleri yazılarından aktardıklarını ifâde etmekte; iddiasına delil olarak da Buharî'nin "Sahîh"inde geçen Ebû Hureyre'nin Abdullah b. Amr'ın hadisleri yazarak aldığı ve hadisçiliği hakkındaki sözünü¹ aktarmaktadır. Ma'zam Hüseyine göre, Kur'ân'la karışma endişesi ve yazma yasağının henüz devam etmesi nedeniyle, yine de ashâbın çoğu hadisleri ezberlemeye devam ediyordu. Büyük tabiînler de, Ömer b. Abdülaziz'in (101/719), Ebû Bekr b. Muhammed b. Hazm'a (120/737) hadisleri tedvîn emrini vermesine kadar, hadislerin tespiti ve yayılması konusundaki sahâbenin yolunu izlemişlerdir.²

Bu gerekçelere dayalı olarak diyebiliriz ki, ihtiyat ve ihtimâm anlayışı içerisinde hadislerin taharrî ve tesebbütü daha Hz. Peygamber zamanında başlamış olmaktadır. Bu zamanda sahâbe, arkadaşlarından duydukları hadisleri ihtiyat anlayışı içerisinde ya bizzat Rasûlullâh (s) ile görüşerek ya da arkadaş ve komşularıyla nöbetleşerek sağlamlaştırıyorlar; tereddüt ettikleri hadisleri ve hususları da genelde kendi aralarında müzâkere ederek veya başka sahâbîlere sorarak taharrî ve tesebbüt ediyorlardı.³ Enes b. Malik'den gelen şu rivâyet bu gerçeği doğrulamaktadır: "Biz yaklaşık 60 kişi kadar olur, Nebi (s) ile birlikte otururduk. O, bize hadis söylerdi. Biz, daha sonra dinlediğimiz bu hadisler hakkında ona ihtiyaç duyar, tekrara başvururduk. Sonuçta o mecliste öğrendiğimiz hadisler kalbimize ve aklımıza sanki ekilmiş gibi iyice yerleşirdi.⁴ Bazı rivâyetlerde belirtildiği üzere Hz. Aişe ve ilme meraklı bazı sahâbîler, bilmedikleri bir şey duyduklarında onu sağlam şekilde öğreninceye kadar mükerreren Rasûlullâh'a (s) sormaktan çekinmezlerdi.⁵

¹ "Nebi (s)'in ashâbından hiç kimse, Abdullah b. Amr dışında- benden çok hadis bilmiyordu; çünkü Abdullah, hadisleri yazarak alırdı, ben yazmazdım."bkz. Hâkim, *Ma'rife*, 14; Buharî, "İlim", 39; Hz. Peygamber'in hayatta iken kendisine ait bilgileri sahâbenin yazmasına izin verdiğine ve bazı sahâbîlerin de yazdıkları konusunda bkz. Ahmet Yücel, "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivâyetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 16-17 (Haziran 1998-1999): 102-108.

² Hâkim, *Ma'rife*, 13-14; Ömer b. Abdülaziz'in Medine vâlisine hadisleri tedvîn için verdiği ta'lîmâtı için bkz. Buharî, *Sahîh*, "İlim", 34; Dârimî, "Mukaddime", 43.

³ Bkz. Buharî, "İlim", 50; "Gusl", 22; Müslim, "Hayz", 31, 61; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 93, 125, 160; Tirmizi, "Tahâret", 90; Nesâî, "Tahâret", 130; "Dahâyâ", 36; İbn Mace, "Tahâret", 93 124; ayrıca bkz. Hâkim, *Ma'rife*, 210- 216; Hatîb, *Şerefu ashâbi'l-hadis*, 93-98; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilmî*, 1: 87-91.

⁴ Heysemî, *Zevâid*, 1: 161.

⁵ Buharî, "İlim", 35, 37; Müslim, "Cennet", 79; Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 3.

3.2. Ashâbın, Duyduklarını Bizzat Rasûlullâh'dan (s) Tesebbüt Etmeleri:

Rasûlullah'ın (s) "İlmi, âlimlerle boy ölçüşmek, sefihlerle ağız kavgası yapmak ve insanların ilgisini çekmek için öğrenmeyiniz."¹ Uyarısına dikkat kesilen sahâbe, ilmi sadece öğrenim amaçlı değil, daha çok amel etme amaçlı öğrenme bilincindeydiler. Yeni bir haber duyan birçok sahâbe, hadisi aktaran sahâbîye inanıp güvenmelerine rağmen o konuda kalben mutmain olma arzusundaydılar. Bir başkasından duyduğu haberin aslını araştırma ve sağlamlaştırma anlamında Enes b. Malik'in hayretle anlattığı şu olayı: "Biz Rasûlullâh'a (s) fazla bir şey sormaktan yasaklanmıştık. Çölden bir adam (Dimâm b.Sa'lebe) geldi ve ona şu soruları sordu: "Ey Muhammed! Bize elçiniz geldi ve "Allah'ın seni elçi olarak gönderdiğini iddia ettiğini" söyledi. Rasûlullâh'ın (s) da ona: "Doğru söylemiş"... şeklinde verdiği doğrulayıcı cevabını ve onu cennetle tebşir eden sözlerini"² de bir tesebbüt örneği olarak görmek mümkündür. Ayrıca nöbetleşe Rasûlullâh'ın (s) sohbetlerine devam eden Hz. Ömer'in, komşusunun kendisine getirdiği üzücü bir haberi (Hz. Peygamber'in hanımlarından birini boşama haberini) getirmesi üzerine, derhal Rasûlullâh'ın (s) yanına gidip haberi doğrulatması ve sağlamlaştırması, işin aslını bizzat Resûlullah'dan (s) öğrenmesi de açık ve anlaşılır bir tesebbüt örneğidir.³

Ebû Hureyre'nin ifâde ettiği üzere, naklettiği hadisleri bizzat Rasûlullâh'dan (s) yazarak alıp aktaran Abdullah b. Amr (63/682) şöyle anlatıyor: Kendisine Allah Rasûlü'nün, "Kişinin oturarak kıldığı namaz, ayakta kıldığı namazın yarısı değerindedir." buyurduğu anlatılınca, bizzat Rasûlullâh'ın (s) yanına varır. Kendilerini oturmuş vaziyette namaz kılarken bulur. Abdullah, elini Hz. Peygamber'in başının üzerine kor. O da ona: "Abdullah! Ne yapıyorsun? Neyin var?" der. Abdullah ona: Ey Allah'ın Rasûlu! "Bana, kişinin oturarak kıldığı namazın ayakta kıldığı namazın yarısıdır." buyurduğunuz anlatıldı; halbuki siz, şu an namazınızı oturarak kılıyorsunuz (bu nasıl oluyor?) diye sorar. Rasûlullâh (s) "Evet (öyle), fakat ben, sizler gibi herhangi bir kimse değilim." buyurur.⁴ Haberi veya bilgiyi doğrulatma ve sağlamlaştırma adına bizzat haberin kaynağından, Rasûlullâh'dan (s) sorarak öğrenme konusunda daha da çoğaltılabilecek olan bu rivâyetler ve benzerleri, çok yaygın olmasa da sahâbe tarafından duyulan hadislerin bizzat sahibinden (asıl kaynağından) araştırılması ve

¹ İbn Mâce, "Mukaddime", 23.

² Müslim, "İman", 10; Buhârî, "İlim", 6; Hâkim, *Ma'rife*, 40-41.

³ Buhârî, "İlim", 27; "Mezâlim" 25; Müslim, "Talâk", 34; İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 33.

⁴ Müslim, "Müsâfirîn", 120; Ebû Dâvûd, "Salât", 179; İbn Hanbel, *Müsned*, II, 203.

tesebbüt ta'liminin daha Hz. Peygamber zamanında başladığını bize göstermektedir.

3.3.Ashâbın, Duyduklarını Bir Başka Sahâbîden Tesebbüt Etmeleri:

Hz. Peygamberle her zaman birlikte olmaya can atan sahâbe, devâm eden hayatî ihtiyaçları ve meşgûliyetleri nedeniyle, her zaman Rasûlullâh (s) ile birlikte olamıyorlar ve kalamıyorlardı. Buna rağmen onlar, bu meşgûliyetlerini ilme ma'zeret saymıyorlar, Rasûlullâh'ın (s) sohbetlerinde bulunmanın, bilmediklerini bizzat kaynağından öğrenmenin, bilgi ve haberi tesebbütün yollarını arıyorlardı. Onlardan bir kısmı, kaçırdığı veya daha önce öğrenme imkânı bulamadığı ders ve sohbetlerde geçen rivâyetleri sonraki derslerde sorup öğreniyordu. Bazıları da, Hz. Ömer ve komşusu arasında olduğu gibi, yakın arkadaşlarından birisiyle nöbetleşerek bizzat Rasûlullâh'dan (s) hadisleri öğreniyorlardı. Fakat onlar, bütün hadisleri de bizzât Hz. Peygamber'den duymuş değillerdi. Nitekim meşhur sahabîlerden Berâ b. Azib'in şu itirafı da bu iddiayı doğrular niteliktedir: Rasûlullâh'dan (s) her naklettiğimiz hadisi, bizzât kendisinden duymuş değiliz; deve gütmekle meşgul olduğumuz için bu mümkün olmuyordu. Ancak sahâbe, Rasûlullâh'dan (s) işitme imkânı bulamadıkları hadisleri akranları olan ve daha iyi ezberleyen râvîlerden dinleyip öğreniyor ve hadis aldıkları kimseye karşı da dikkatli ve titiz davranıyorlardı."¹Bu durumda, ilgili hadisin Hz. Peygamber'den duyulup duyulmadığının takipçisi olan ve tahkîkini üstlenen sahâbî, aradığı hadisi ya görüştüğü sahâbînin bizzât kendisinden ya da onun referans gösterdiği ilk olarak veya daha evvel nakleden sahabîden duymak suretiyle tesebbütünü gerçekleştirmiş olmaktadır. Ayrıca onlar, bizzat Rasûlullâh'dan (s) duyamadıkları hadisleri, günümüzde bir nevi ders telâfî yöntemlerinden sayabileceğimiz; kendilerinden daha iyi bir dinleyiciden hadisleri dinlemeye, sorup öğrenmeye veya akranları olan bir başka râvî ile nöbetleşerek öğrenmeye çalışmaktaydılar. Hadisleri dinleyip, anlayıp aslına uygun nakletmede tabîin de sahâbenin yolunu izlemekteydi.²

4.1.Rasûlullâh'dan (s) Sonra İhtiyat ve Tesebbüt Uygulamaları:

¹ Hâkim, *Ma'rife*, 53; Heysemî, *Zevâid*, I, 154; Ebu'l-Feyz, *Cevâhiru'l-usûl*, 139.

² Hâkim, *Ma'rife*, 13-17; Abdulaziz Muhammed Fârih, *Inâyetü'l-ulemâ bi'l-isnâd ve ilmi'l-cerh ve't-ta'dil*, nşr. Mecmau'l-Melik Fahd li-tabâati Mushafü'ş-Şerîf (Suûdî Arabistan: Mecmau'l-Melik Fahd, ts.), 12.

Hadis alıp aktarmada aralarında yalan söz konusu olmayan sahâbe, duyduğu bir hadisi her zaman Hz. Peygamber'e gidip sorma ihtiyacı duymamış; kendi aralarında rivâyet alış verişi ve müzâkere yoluyla duydukları hadisleri pekiştirmişler. Böylece onlar, birbirlerinden aldıkları bazı hadisleri (sahâbe mursalılarına) bizzat Resûlullah'dan (s) duymuş gibi aktarmışlardır. Nitekim Enes b. Malik, sizlere aktardığımız her hadisi bizzat Rasûlullâh'dan (s) duymuş değiliz; bunları bize arkadaşlarımız aktarırlardı,¹ diyerek bu durumun gerçekliğini ifâde etmektedir. Abdullah b. Mesud ve Alkame'nin ifâdesiyle sahâbe, hadis müzâkeresini hadisin varlığı ve devamının hayatı olarak nitelendirmektedir.² Bazı rivâyetlerde belirtildiği üzere sahâbe, öğrendiği hadisi sağlam olarak öğrenme adına Hz. Peygamber'in huzurunda bulunur, bizzat kendisinden dinler, ezberlemek ve unutmamak adına onu müzâkere ederlerdi.³

Rasûlullâh (s) hayattayken hadislerin tespiti ve aslına uygun aktarılması konusundaki sahâbenin gayret ve hassâsiyetleri pek tabî İslâm ümmetinin de hassâsiyeti olmuştur. Hz. Peygamber'in vefâtından sonra da dört halife, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer önderliğinde tüm sahâbe, ihtiyat anlayışı içinde sünnetin geleceğe sağlıklı intikâlinde a'zamî gayret sarfetmişlerdir. Onların ve özellikle de Hulefâ-i Râşidîn'in (İlk Dört Halife'nin) hadisleri kabulde gösterdikleri bu ihtiyatlı ve dikkatli tutumları, bu yönde araştırmacı ve sorgulayıcı olmaları, etkin ve yetkin kişilikleri yanında devlet reisi olmaları hasebiyle tahkîk ve tessebbütte çok etkili olmuş ve bu durum hadis kritiğine temel teşkil etmiştir.⁴

4.2. Dört Halife'nin (Devletin) İhtiyat ve Tesebbüt Uygulaması:

Hadislerin varlığını ve âdiyetini sağlama alma adına Hz. Peygamber'in vefâtından sonra sahâbe, kendi rivâyetlerinde ihtiyatlı ve dikkatli davrandıkları gibi başkalarından dinledikleri hadislerde de ihtiyat anlayışlarına dayalı tessebbüt yapmışlar, bu doğrultuda aldıkları tedbirler adına devlet politikası olarak bazı ilkesel prensipler koymuşlardır. Çünkü özellikle kibârü'l-mes'ûlîn (sorumlu olan büyükler) dediğimiz devlet reisi, vâli vb. konumdaki sahâbiler, şüphesiz hadislerin Müslüman'ın hayatında büyük bir önem arzettiğinin, Kur'ân'dan sonra başvurulacak yegâne kaynak olduğunun bilincinde kimselerdi. Bu nedenle onlar, sağlıklı ve güvenilir bir

¹ Hatîb, *el-Kifâye*, 386.

² Hâkim, *Ma'rife*, s.210-211; Hatîb, *Şerefü ashâbi'l-hadis*, 94, 98.

³ Hâkim, *Ma'rife*, 210-211; Hatîb, *Tarihu Bağdat*, I, 172; *Şerefü ashâbi'l-hadis*, 94, 97.

⁴ Hâkim, *Ma'rife*, 13-17; Ebû Şühbe, *el-Vasît fî ulûm ve mustalahu'l-hadis*, 76; Ebû Yâsir, *İlmu'r-Ricâl neş'etühû ve tattavvurihi*, 21-23; Abdulaziz Muhammed Fârih, *İnâyetü'l-ulemâ bi'l-isnâd*, 12.

din (din emniyeti) adına bir hadisin, Rasûlullah'a (s) ait olup olmadığının iyice bilinmesi ve tespitini (tesebbütünü) din ve toplum için hayatî görmektedirler. Bu amaçladır ki ilk dört halîfe, rivâyette ihtiyat adına kendi dönemlerinde şahid istemek, yemin ettirmek, rivâyetin kaynağını sormak, belgelemek ve doğrulamak gibi bazı tedbirler almışlardır. Bilhassa Hulafâ'ü'r-Râşidîn'in hadis kabûlündeki titizlikleri ve bu yönde aldıkları tedbirleri devlet başkanı olmaları nedeniyle çok etkili olmuş ve bunlar hadis kabûl kriterine esâs teşkil etmiştir. Bu doğrultuda başta dört halîfe olmak üzere sahâbenin benimsediği ve uyguladığı ihtiyat tedbirleri ve tesebbüt prensipleri şu isim ve şekillerde tezâhür etmiştir:

4.2.1-Tesebbüt ve Şâhid İsteme

Yönetici olarak Hz. Peygamber'den sonra devletin başına seçilmiş olan Hulafâ'ü'r-Râşidîn'in her biri de hadis ilmine hizmet etmişler ve hadis rivâyeti üzerinde isâbetli yollar izlemişlerdir. Ancak hatâen Rasûlullâh'a yalan isnâd etmiş olma endişelerinin yanında Râşit Halîfelerin, bir taraftan hilâfet ve devlet işleri, diğer taraftan fütûhat ve fitne olayları, Kur'ân-ı Kerîm'i cem' ve istinsâh etme gibi önemli işlerle meşgul olmaları nedeniyle, hadis öğrenim ve nakli ile fazla uğraşamadıkları düşünülmektedir.¹

Hz. Ebû Bekir (13/634), hadisleri kabulde ihtiyat tedbirlerini ilk uygulayan kimse olup, o bu doğrultuda tesebbüt prensibi olarak ümmet arasında ihtilâfa sebep olacak hadislerin rivâyet edilmemesini ve rivâyet eden sahâbiden rivâyeti üzerine şahid getirmesini istemiş; Zehebî'ye (748/1347) göre o, bu konuda çığır açan ilk sahâbî olmuştur.² İhtiyatta baş çeken kimse olan Hz. Ebû Bekir, insanları toplayarak onlara şöyle seslenmiştir: "Siz, Rasûlullâh'dan (s) üzerinde ihtilâf ettiğiniz hadisleri rivâyet edip duruyorsunuz. Halbu ki, sizden sonra gelecekler bunlar üzerinde daha fazla ihtilâfa düşeceklerdir. Sizler Rasûlullâh'dan (s) hiçbir şey tahdîs etmeyin, rivâyette bulunmayın. Eğer insanlar, sizden hadis söylemenizi isterse onlara "aramızda Allah'ın kitabı var, onun helâl kıldıklarını helâl, harâm kıldıklarını harâm kılınız."deyiniz.³ Nitekim o, Muğire b. Şu'be'den rivâyet olunan "Rasûlullâh'ın (s) nineye mîrâsı altıda bir

¹ Hulefâ'ü'r-Râşidîn'den Hz. Ebû Bekir es-Siddîk'in rivâyet ettiği hadis sayısı, 142; Hz. Ömer'in hadis sayısı, 500 (537); Hz. Ali b. Ebî Tâlib'in hadis sayısı, 500 (536); Hz. Osman b. Affân'ın hadis sayısı, 146 olarak bilinmektedir. İbnu'l-Cevzî, *Telkîh'ü fuhûm*, 363-364; Aşık, *Sahâbe ve hadis rivâyeti*, 117, 123-124; Ali Yardım, *Hadis I-II*, 1: 73.

² Hâkim, *Ma'rife*, 16; Zehebî, *Tezkira*, 1: 2; Ebû Şühbe, *el-Vasîf fi ulûmi ve mustalahu'l-hadîs*, 76; Ebû Yâsir, *İlmu'r-ricâl neş'etühû ve tatavvurihi*, 21-23; Abdulazîz Muhammed Fârih, *İnâyetü'l-ulemâ bi'l-isnâd ve ilmu'l-cerh ve't-ta'dîl*, nşr. Mecmau'l-Melik Fahd li-Tabâati'l-Mushafi's-Şerîf (Suudî Arabistan, yy. ts.), 12.

³ Zehebî, *Tezkira*, 1: 2,3.

verdiğini...”¹ifâde eden hadisi, Muhammed b. Mesleme'nin şâhidlik etmesi üzerine uygulamaya koymuştur. Hadisleri kabûlde ihtiyat tedbirlerinden Hz. Ebû Bekir'in ilk uyguladığı tesebbüt amaçlı taharrî uygulaması İbn Şihab'ın Kubaysa b. Züeyb'den rivâyet ettiği bu hadis olmuştur. Nine lehine hükmün yerine getirildiğini anlatan bu hadis, Hz. Ebû Bekir'in rivâyeti tesebbütte şâhid istemini dile getiren tek hadis olarak bilinmektedir.²

Hadislerin tesebbütünde titiz olan Hz. Ebû Bekir, bir gün bir zata hadis aktarır. Anlattığı o kişi yapılan rivâyeti açıklamasını ister, derhal Hz. Ebû Bekir ona şu cevabı verir: “Hadis, rivâyet ettiğim gibidir. Ben bilmediğim bir şeyi sana söylersem hangi arz beni kabul eder? Hadis rivâyeti konusunda çekingen ve ihtiyatlı davranan ve “İçerisine Rasûlullâh'a (s) izâfeten hatalı söz girmiş olabilir” endişesiyle 500 hadislik müsnedini yakan Hz. Ebû Bekir'in bu sözü ve verilen ihtiyat örnekleri, onun rivâyeti kabûl metodunun sadece “şâhid isteme” yöntemi olmadığını da bize işâret etmektedir.³ Elbette Hz. Ebû Bekir'in aldığı bu ihtiyâtî tedbirler, bize onun amacının hadis naklinin yollarını tıkmak değil, bilakis rivâyette titiz ve ihtiyatlı olduğunu göstermektedir.

Hadislerin yazılması ve ezberlenmesi, hem de çok rivâyeti konusunda ihtiyatlı olan Hz. Ömer (23/655) ise, selefi olan Hz. Ebû Bekir'den daha katı bir yol izlemektedir. O, bu doğrultuda genelde Kur'ân'a ilginin azalması endişesiyle fazla hadis rivâyetini yasaklamakta (tahdîd etmekte) ve çoğu zaman âhâd haber üzerinde tavakkuf etmektedir. Rasûlullâh'ın (s) sözlerini nakleden kimselerin hata yapması, bedevî, münâfık, fâcir ve fâsiklar tarafından hadislere yalan, hile ve şâibenin girdirilmesi vb. endişesi sebebiyle rivâyetin azaltılmasını emreden Hz. Ömer, rivâyet eden sahâbîden şâhid isteme uygulamasını devam ettirmekte ve şâhidsiz hadis aktarmayı yasaklamaktadır. Yine bu nedenledir ki o, şüphelendiğinde haber-i âhâd üzerinde tevakkuf etmekte ve taharrî yapmaktadır. Ayrıca o, Zehebî'nin ifâdesiyle; halîfeliği zamanında yaptığı bu uygulamalarıyla tesebbütte (tahkîkde) muhaddisler için çığır açan ilk kişi durumundadır.⁴ Nitekim Hz. Ömer, isti'zân hadisini rivâyet eden Ebû Mûsâ el-Eş'ariye müsâmaha göstermemiş, aksine bu hadisi Hz. Peygamber'den duyduğuna dair sahâbeden bir şâhid getirmediği takdirde onu cezâlandırmakla tehdit

¹ Mâlik, “Ferâiz”, 4; Ebû Davud, “el-Ferâiz”, 5; Tirmizî, “Ferâiz”, 10; İbn Mâce, “Ferâiz”, 4; İbn Hanbel, *Müsned*, 5: 27; Hâkim, *Ma'rife*, 16, 53.

² Ebû Yâsir, *İlmu'r-ricâl neş'etühû ve tattavvurihi*, 21-23; Abdulazîz Muhammed Fârih, *Inâyetü'l-ulemâ bi'l-isnâd ve ilmu'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 12: Âşik, *Sahâbe ve hadis rivâyeti*, 161.

³ Zehebî, *Tezkira*, 1: 2-5.

⁴ Hâkim, *Ma'rife* s. 16; Zehebî, *Tezkira*, I, 6; Ebû Yâsir, *İlmu'r-ricâl neş'etühû ve tattavvurihi*, 21-23.

etmiştir.¹ Söz konusu isti'zânla ilgili Ebû Mûsâ'nın rivâyetinin, topluluğun yaşça en küçüğü olan Übey b. Ka'b, Ebû Saîd el-Hudrî ve topluluktaki başkaları tarafından da onaylanması üzerine Hz. Ömer, Ebû Mûsâ'ya olan tutumunun sebebini şöyle açıklayarak onun gönlünü almıştır: "Rasûlullâh'ın (s) bu emri bize kapalı kalmış. Emin olun ki bu tavrı ben, seni töhmet altında bırakmak için değil, sırf insanların Rasûlullâh (s) hakkında dedi-kodu yapmalarından endişe ettiğim için yaptım; fakat Rasûlullâh'dan(s) hadis rivâyet etmek zor bir iştir."² Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ'ya olan bu tavrı üzerine Ubey b. Ka'b'ın kendisine: "Rasûlullâh'ın (s) ashâbına karşı üzücü ve kırıcı olma!" diyerek çıkışına da Hz. Ömer şu cevabı vermiştir: "Sübhânallah! Ben yeni bir hadis işittim ve onu tahkîk (tesebbüt) edeyim dedim (bunda üzülecek ne var!)."³

Hz. Ömer'in şâhid isteme uygulamalarından diğer diğeri de Hz. Ömer'in, Mescid'i Nebevî'nin kible bitişiğinde bulunan Hz. Peygamber'in amcası Abbas b. Abdulmuttalib'e ait bir arsayı Mescidi genişletmek için istimlâk etmek istemesi üzerine Übey b. Ka'b'ın rivâyet ettiği: "Hz. Dâvûd'un Beytü'l-Makdisi yaptırırken zorla bir kişinin arazisini almak istemesi üzerine Allah tarafından îkâz edildiğine" dair hadis için Übey'den şâhid istemesi olayıdır.⁴ Hz. Übey'in naklettiği rivâyetine şâhid getirmesi üzerine Hz. Ömer, Übey'e dönerek: Sakın ha! (bu tavrımla) ben seni ithâm etmeyi kasdetmedim; fakat ihtiyatlı davranayım istedim."⁵ şeklinde cevap vermiştir. Ayrıca Hz. Ömer'in, hemen her duyduğu hadis için tesebbüt istediği, hatta kendisinin rivâyetine dahi sahâbeden şâhid edindiği ve doğrulatma istediği görülmektedir. Hilafetinin II. yılında Hz. Ömer'in yanında Hz. Peygamber'in mirasıyla ilgili Hz. Ali ile amcası Abbas arasında olan tartışma sırasında Hz. Ömer'in bizzat kendisinin naklettiği "Biz Peygamberler mîrâs bırakmayız; bıraktığımız şeyler sadakadır."⁶ hadisini duyup duymadıklarını Abdurrahman b. Avf, Talha b. Zübeyr, Sa'd b. Ebî Vakkas ve Hz. Ali'ye sormuş, onlar da duyduklarını söylemişlerdir. Böylece Hz. Ömer, bu sahâbîlere rivâyetini doğrularak (tevsik ederek) tesebbüt yapmış olmaktadır.

Bir başka zaman da Hz. Ömer, Amr b. Ümeyye'ye pazarda elbise satın alırken rastlar ve ona ne yaptığını sorar. Onun, tasadduk etmek için bir elbise alırken söylediği "Köle ve câriyelere verdiğiniz herhangi bir şey sizin

¹ Buhârî, İsti'zân, 13; "Buyû", 9; Müslim, "Âdâb", 36, 37; Ebû Dâvûd, Edeb, 138; İbn Hanbel, *Müsned*, 4: 393-394.

² Mâlik, "İsti'zân", 3; Müslim, "Âdâb", 36-37; Ebû Davud, *Sünen*, "Edeb", 138; Zehebî, *Tezkira*, 1: 6.

³ Ebû Dâvûd, "Edeb", 138; Zehebî, *Tezkira*, 1: 8.

⁴ Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5: 21-22; Zehebî, *Tezkira*, 1: 8.

⁵ Zehebî, *Tezkira*, 1: 8.

⁶ Buhârî, "Farzu'l-Humus", 1; Müslim, "Cihâd", 15; Ebû Dâvûd, "Harâc ve İmâre", 19.

için sadakadır.”¹ Hadisini söylemesi üzerine kızar ve Amr b. Ümeyye’den rivâyetine şâhid getirmesini ister. O da Hz. Aişeyi şâhid gösterir. Hz. Aişe’nin, ilgili hadisi Rasûlullâh’dan (s) duyduğunu i’tirâf etmesi üzerine Hz. Ömer, “demek ki pazarlarda alış-verişle meşgûliyet bizi oyalamış” demek zorunda kalır.² Bir defasında da Hz. Ömer, Muğîre b. Şu’be’nin, çocuk düşürmeye sebep olma cezâsıyla ilgili rivâyet ettiği hadis³ için şâhid istemektedir.

4.2.2. Tesebbüt ve Münferit Tasdîk

Hız. Ömer’in “şâhid isteme” uygulamasında; hadisi nakleden kimseden her zaman şâhid istemediği, bazen hadisi nakleden tek kişinin doğrulaması ve beyânıyla da yetindiği görülmektedir. Bir defasında O, yanında bulunan ve Rasûlullâh’ın (s) beyânları konusunda kendisine güvendiği Abdurrahman b. Avf’a: “Sen bizim nazarımızda âdil bir kimsesin”, diyerek namazda şaşırın kişinin ne yapacağını? Bu konuda Rasûlullâh’dan (s) neler işittiğini? sormuş ve konuyla ilgili İbn Avf’ın kendisine verdiği cevapla yetinmiş, şâhid istememiştir.⁴ Başka bir zaman da o, ashâbdan Dahhâk b. Süfyân, kendisine diyet hakkıyla ilgili hadisi⁵ söyleyinceye kadar

¹ Zerkeşî, Bedrüddin, *el-İcâbe li irâdi mâ istedrekethu Aişe ala’s-sahâbe*, thk. Saîd el-Efgânî (Beyrut: el-Mektebül-İslâmî, 1406/1985), 80-81.

² Zerkeşî, *el-İcâbe*, 80-81.

³ Misver b. Mahreme anlatıyor: Hz. Ömer, kadınlarda düşüğe sebep olanların cezâsı hakkında bir şey bilmiyordu. O, bu durumu halka sordu. Sahâbeden Muğîre b. Şu’be, “Rasûlullâh’ın (s) bu konuda erkek veya kadın bir köle âzadı ile hükmettiğini” söyledi. Bunun üzerine Hz. Ömer Muğîre’den bir şâhid getirmesini istedi. Ona Muhammed b. Mesleme şâhitlik etti. Müslim, “Kasâme”, 39; İbn Hanbel, *Müsned*, 4: 244, 251.

⁴ Hâkim, *el-Müstedrek ala’s-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdulkadîr Atâ (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmîyye, 1410/1990), 1: 324-325; Zehebî, *Siyer’ü a’lâmin-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut ve Hüseyin el-Esed (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1414/1994), 1: 71-72; Hz. Ömer’in bazen, tesebbütde rivâyet eden tek sahâbinin (Abdurrahman b. Avf, Sa’d b. Ebî Vakkâs vb. lerinin) beyânlarıyla da yetindiği görülmektedir. Şam seferinde Ebû Ubeyde ve arkadaşlarının “Şam’da vebâ hastalığı olduğuna” dair haberleri üzerine, Hz. Ömer’in Şam’a girip-girmeme konusunda yaşadığı tereddüt ve bu konudaki ihtilâfı yalnız Abdurrahman b. Avf’ın rivâyet ettiği “vebâ hadis”ine dayalı olarak gıdirmesi ve bunun üzerine Allah’a hamd etmesi örneği için bkz. Buhârî, “Tıb”, 30; Müslim, “Selâm”, 98-100; İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 193-194. Ayrıca Hz. Ömer’in yalnız Abdurrahman b. Avf’ın rivâyet ettiği “Rasûlullâh’ın (s) Hecer mecûsilerinden cizye alması” hadisine dayalı amel ettiği ile ilgili bkz. Abdurrezzâk, *Musannef*, 6: 68-69; İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 192; Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, şrh. ve tlk. Abdulfettâh b. Zâfir Kebbâre (Beyrut: Dâru’n-nefâis, 1419/1999), 221-222. Yalnız Sa’d b Ebî Vakkâs’ın rivâyet ettiği “Resûlullâh’ın iki mest üzerine meshetmiştir.” hadisinin durumunu oğlu Abdullah’ın sorması üzerine Hz. Ömer, oğluna: “Sa’d, sana bir hadis naklederse artık onu başkasına sorma” demiştir. İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 15.

⁵ “Diyet, âkilenin (maktulün baba tarafından akrabalarının) hakkıdır; dolayısıyla maktulün hanımı kocasının diyetinden bir şey alamaz.” diyen ve bu şekilde hükmeden Hz. Ömer, ashâbdan Dahhâk b. Süfyân kendisine şu hadisi söyleyinceye kadar bu hükmünden

maktûlün hanımının diyet hakkıyla ilgili uygulamasından vazgeçmemiştir. Aynı doğrultuda yine Hz. Ömer, cenîn için diyet hükmüyle ilgili Rasûlullâh'ın (s) uyguladığı hükmü ashâba sormuş; Allah aşkına bilen varsa söylesin?" demişdi. Ashâbdan Hamel b. Mâlik en-Nâbiğa'nın ayağa kalkıp başından geçen olayı¹ anlatması üzerine Hz. Ömer, "Hamel'in anlattığı olay sayesinde değişik hüküm vermekten kurtulduk." diyerek sevincini ifâde etmiştir. Ayrıca Hz. Ömer'in, birçok hadis rivâyetinde yaptığı tesebbüt uygulamasında, hadisine şâhid bulamayan ve tek kalan Fâtıma bnt. Kays'ın naklettiği rivâyetini kabul etmediği de bilinmektedir.²

Hz. Ömer'in gerek râvi sahâbî'nin yanında bir şâhid istemesi gerekse hadisi aktaran tek kişinin beyânıyla yetinmiş olması şeklindeki bu uygulamaları, asla onun sahâbiler hakkında itimatsızlığını değil rivâyet edilen hadisler hakkında ihtiyata riâyet, tahkîk ve tesebbüt yapma anlayış ve alışkanlığını topluma yerleştirme düşüncesinde olduğunu bize göstermektedir. Hz. Ömer'in bazı sahâbilerden şâhid istemesine rağmen bazılarında istememesi durumu da bize, onun bazı sahâbilerin beyânlarından ikna ve mutmain olduğunu, bazılarının beyânlarından ise ikna olmamış olduğunu ve o kimselerin beşerî donanımları hakkındaki bilgi eksiklik ve yanlışlığını ifâde etmektedir.

Denilebilir ki, belki de Ebû Mûsâ'ya karşı bu tutumuyla Hz. Ömer, sonucu hadis uydurmaya kadar varabilir endişesiyle kendi döneminde çok rivâyeti önlemek; özellikle yeni Müslüman olanlar veya kalbinde maraz (nifâk) bulunan kimseler üzerinde caydırıcı nitelikte psikolojik bir baskı oluşturmak; kim böyle bir işe (isbat edemeyeceği bir rivâyete) kalkışırsa iyi bilsin ki o kimse hadisine şâhid getirmediğçe

vazgeçmemiştir: "Rasûlullâh (s) bana, Eşyem ed-Dibâbî'nin hanımını, kocasının diyetine mirasçı kıldığını yazdı." İbn Mâce, "Diyât", 12; Şâfiî, *er-Risâle*, 220.

¹ Hz. Ömer, ashâba: "Rasûlullâh'ın (s) cenîn için bir diyet hükmü verip vermediğini sordu yani taharrî yaptı; Allah aşkına bilen varsa söylesin?" dedi. Bunun üzerine Hamel b. Mâlik en-Nâbiğa ayağa kalkıp şöyle dedi: Ben, iki hanımının yanındayken biri diğerine çadır direği ile vurdu da onlardan birisi karnındaki bebeğini düşürdü. Bu olay üzerine Rasûlullâh (s) da, bebeği düşürmeye sebep olan vuran kimse üzerine ğurre (erkek köle veya kadın câriye azâd etmek) gerekir diye hüküm verdi. Bunu duyan Hz. Ömer sevindi ve: "Eğer bunu duymasaydık değişik bir hüküm verecektik." dedi. Buharî, "Tıb", 46; Müslim, "Kasâme", 34-38; Şâfiî, *er-Risâle*, 220.

² Fatıma bnt. Kays, kocası Ebû Amr b. Hafs tarafından boşanır. Rasûlullâh (s), kendisine ne bir nafaka ve ne de içinde geceleyeceği bir ev verdiğini söyler. Bu durumu Fatıma'dan dinleyen Hz. Ömer, kabul etmez ve şöyle der: Duyduğu şeyi ezberledi mi unuttu mu? belli olmayan bir kadın sebebiyle Allah'ın kitabını (Kur'ân'ın hükmünü) ve Peygamberimizin sünnetini bırakamayız. Ona ne mesken de nafaka da vardır. Nitekim Yüce Allah Kitabında şöyle buyurmaktadır: "Açık bir hayâsızlık yapma durumları hariç, onları boşandıkları evlerinden (kocalarının evlerinden) çıkarmayın; (iddetleri bitinceye kadar) kendileri de çıkmasınlar." (Talâk, 65/1); Müslim, "Talâk", 46; Ebû Davud, "Talâk", 40; Hâkim, *Ma'rife*, 17; Hatîb, *el-Kifâye*, 83.

sorgulanır ve rivayeti reddedilir, anlayış ve algısını topluma kazandırmak için olabilir. Hz. Ömer ve diğer halîfelerin bu şekilde sahâbeyi kontrol altında tutması, onlardan rivâyetlerini te'kid için şâhid istemesi (tesebbütte bulunması), asla onları yalancılıkla ithâm etmek değil; hadis rivâyetinin kolay bir iş olmadığını, aksine zor bir iş olduğunu göstermek, ileride diledikleri ortamda diledikleri şekilde hadis rivâyet etmek isteyenlere mani olmak, rivâyeti sağlamlaştırma işi olan tesebbütü sıkı tutmak içindi.¹

Dönemsel olarak konuyla ilgili örnekler incelendiğinde, ihtiyat tedbirleri arasında bulunan tesebbüt prensiplerinden “şâhid isteme” uygulamasının, en zengin şekilde ve çok hadis rivâyetine karşı da en fazla ihtiyatlı olan Hz. Ömer döneminde tatbik edildiği ve tesebbütte Hz. Ömerin başı çektiği görülmektedir. Daha evvel ninenin altında bir miras hakkıyla ilgili hadiste görüldüğü üzere ashâbın uyguladığı ihtiyat tedbirleri ve tesebbüt prensiplerinden “şâhid isteme”nin ilk ve tek uygulamasının Hz. Ebû Bekir zamanında yaşandığı tarihî bir gerçektir. Buna rağmen, Zehebî'nin, “*hadis naklinde tesebbüt yolunu açan ilk kimse Ömer b. Hattab oldu.*” sözünün,² onun döneminde tesebbütün tam, etkin ve yaygın olarak uygulandığı gerçeğini ilgililere anlatma düşüncesiyle olabileceği ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir.

Hz. Ömer'den sonra halîfe olan Hz. Osman (35/655) ve Hz. Ali (40/660) de hadis rivâyeti, tahkîk ve tesebbütü ile yakından ilgilenmişler, aynı hassâsiyeti devam ettirmişlerdir. Onlardan Hz. Osman'ın, bir taraftan hilâfet ve devlet işleri, diğer taraftan harb ve fitne olayları ve Kur'ân-ı Kerîm'i istinsâh etme işleriyle meşgul olması nedenleriyle, döneminde hadis rivâyetine karşı uyguladığı ihtiyatî ve özgün bir tedbiri bulunmamaktadır. O da, gerek sünnetin öğretimi ve gerekse aktarımı konusunda diğer sahâbîler gibi ihtiyatlı ve titiz bir anlayışta olup, daha çok Rasûlullâh'ın (s) uygulamalarını sahâbîlere sorarak ve sordurarak ona uymaya çalışmakta ve uygulamalı olarak ümmete sünneti öğretmektedir. Ayrıca o, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer zamanında nakledilen hadislerin aynen rivâyet edilmesini istemektedir.³ Furay'a bnt. Mâlik'in bizzat yaşadığı ve aktardığı hadisin,⁴ Hz.

¹ İbn Hıbban, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hıbbân el-Büstî, *Kitâbü'l-l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâi ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmûd İbrâhim Zâyid (Dâru'l-va'yi, 1397/1980), 1: 11; Ebû Şühbe, Muhammed b. Muhammed b. Süveylim, el-Vasît fî ulûmi ve mustalahu'l-hadîs (Kâhire: Mecmau'l-buhûsü'l-İslâmiyye, 1406/1985), 233.

² Hâkim, *Ma'rife*, 16; Zehebî, *Tezkira*, 1: 2-3; Ebû Yâsir, *İlmu'r-ricâl neş'etühû ve Tatavvurihî*, 21-23.

³ Aşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*, 124, 304.

⁴ Furay'a şöyle anlatır: Eşim kaçan kölelerin peşine düştü. O, “Kadûm” mevkiinde onlara yetişti, ama köleler onu öldürdüler. Bunun üzerine Rasûlullâh'ın (s) yanına geldim. Ondan

Osman'ın hadisleri tesebbüt uygulamasına önemli bir örnek olduğu kanaatindeyim.

4.2.3. Tesebbüt ve Yemin Ettirme

Hız. Ömer'in hadislerde tesebbüt uygulamasında öne çıkan ve etkin prensibi "şâhid isteme" olmakla beraber, gerek gördüklerinde hadis nakleden sahâbîye "yemin ettirme" (istihlâf) prensibini de uyguladığı görülmektedir.¹ İbn Hıbbân'a (354/965) göre Hız. Ali, hadis nakleden kimseye yemin ettirme konusunda Hız. Ömer'e tabi olmuştur.² Rivâyet edilen haberleri kabul hususunda ihtiyatlı ve titiz davranan Hız. Ali, tüm İslâm alâmetleri kendisinde belirgin olan sahâbîlere-eğer rivâyetinden, rivâyet ettiği hadisi bilip bilmediğinden emin değilse- onlara yemin teklif ediyordu. Bu durumun aksine fâsık olan ve fakat rivâyetini iyi bilen kimseye yemin teklif etmiyordu. Aynı şekilde diğer sahâbîler de, her râviden her rivâyeti karşısında mutlak sûrette şâhid istemez veya yemin ettirmez; ancak Müslümanlığı zâhir olduğu halde rivâyet ettiği hadisi tam olarak bilip bilmediğinden şüphe ettiklerinde te'yit ve tesebbüt için bu prensibe başvururlardı.³

Hadis rivâyeti konusunda çok titiz olan Hız. Ali'nin,⁴ kendisine haber aktaranlara karşı başvurduğu tesebbüt uygulaması ise "istihlâf" (yemin ettirme) yöntemiydi.⁵ Daha çok bu yöntem, Hız. Ömer'in uyguladığı; hadisin aslını doğrulatmak için râviden şâhid isteme usûlüne benzemektedir.

Karşısındaki rivâyetinden emîn olma amaçlı bir yol olduğu sanılan ve tüm sahâbîleri kapsamayan bu uygulamasını bizzat Hız. Ali şöyle anlatmaktadır: Rasûlullâh'dan (s) bir hadis işittiğimde, Allah dilediği kadar ondan istifâde ederdim. Fakat başka bir râvi tarafından bir hadis nakledildiğinde hadisin râvisine yemin teklif ederdim. Eğer o yemin ederse onu kabul ederdim." Ancak o, Hız. Ebû Bekir'in kendisine aktardığı şu hadisi

---

Benî Hudre'deki ailemin yanına döneyim diye izin istedim ve bana izin verdi. Tam odadan çıkarken seslendi ve sorumu tekrar etmemi istedi. Ben de aynı şeyi kendisine arzettim. Bu kez şöyle buyurdular: "İddetini tamamlayıncaya kadar bekle, kendi evinde kal" Bunun üzerine ben de kocamın evinde dört ay on gün süreli iddetimi tamamladım. Hız. Osman halîfe olduğu zaman bana haber gönderdi ve Rasûlullâh'ın (s) benim hakkında nasıl hüküm verdiğini sorduttu. Ben de (yaşadığım) bu durumu aynen aktardım. O da buna uyararak aynı hükmü verdi." Mâlik, "Talâk", 31; Ebû Dâvûd, "Talâk", 44; Şâfiî, *er-Risâle*, 226.

¹ İbn Hıbbân, *el-Mecrûhîn*, 1: 37; Zehebî, *Tezkira*, 1: 10.

² İbn Hıbbân, *el-Mecrûhîn*, 1: 37.

³ Hatîb, *el-Kifâye*, 83; Ebu'l-Münzir, Mahmûd b. Muhammed, Şerhu'l-Mevkıza li'z-Zehebî (Mısır: el-Mektebetü'sâmîle, 1432/2011), 40-41.

⁴ Hız. Ali, hadis rivâyeti konusunda şöyle demiştir: "Size bir hadis rivâyet ettiğimde gökten yere düşmem, benim için Resûlullah'a yalan isnâd etmemden daha hayırlıdır." Hatîb, *el-Kifâye*, 102.

⁵ Hâkim, *Ma'rife*, 16; Zehebî, *Tezkira*, 1: 10; Ebu'l-Feyz, *Cevâhiru'l-usûl*, 139.

de “şüphesiz o bana doğru söylemiştir” diyerek yeminsiz şekilde tasdik ettiğini i'tirâf etmektedir: “ Günah işleyen bir kimse, güzelce abdest alır, iki rek'at namaz kılar ve Allah'dan bağışlanmasını dilerse Allah onu affeder.”¹ Bir başka benzer rivâyette de Hz. Ali, kendi uygulaması olan yemin metodunu şöyle anlatır: Bizzat Râsûlullâh'a (s) ait olan bir haberi kendim duyduğumda kuşkusuz o beni etkiler, bana fayda sağlar. Eğer o haberi bana başka bir râvi aktarmışsa, o kimseye yemin veririm. Eğer o kimse yemin ederse haberini tasdik ederim, der ve sözüne şu hadisi ekler: “İnsanlara ma'rûf olanı (akla ve şerîata uygun olanı) aktarın; insanların Allah ve Rasûlünü yalanlamasını arzu eder misiniz, kim bunu arzu eder?”²

Hz. Ali'nin, Hz. Ebû Bekir ve bazı sahâbîlerin rivâyetine olan bu tutumu,³ onun, sikâ olduklarından emîn olduğu kimselere yemin teklif etmediğini ve rivâyetin varlığını sağlamlaştırmaya (tesebbüte) gerek duymadığını; ancak bu uygulamasının her zaman ve her sahâbîye yapılan bir usûl değil, sadece ihtiyat için gerektiğinde başvurduğu bir yol olduğunu bize göstermektedir. Yoksa her zaman ve her sahâbîye yönelik uyguladığı, onlara i'timât etmediği, onlardan şüphelendiği anlamında bir tutum değildir. Her ne kadar Mizzî (742/1341), başka sahâbîlerin de yemin ettirdiklerini kaydetse de,⁴ sahâbe arasında hadis râvisine yemin teklif etme tedbiri yaygın bulunmamaktadır.⁵ Ayrıca Hz. Ali, Allah ve Rasûlünü yalanlama ve onlara yalan isnâd etme durumuna düşmeme adına, tüm râvileri bilinen (ma'ruf ve meşhur) hadisleri nakletmeleri, tanınmayan (münker olan) rivâyetleri nakilden sakınmaları gerektiği konusunda da uyardı.⁶ Hz. Ali'nin sünneti çevresindeki insanlara öğretme yolu ise; Hz. Osman'da olduğu gibi, fazla rivâyetten ziyâde bizzat Rasûlullâh'dan (s) gördüğü gibi

¹ Tayalîsî, *Müsned*, 1: 2; İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 2, 10; Ebû Dâvûd, “Salât”, 2, 114; “Vitr”, 26; İbn Mâce, “İkame” 193; Hâkim, *Ma'rife*, 16; Hatîb, *el-Kifâye*, 83; Zehebî, *Tezkira*, 1: 10.

² Buhârî, “İlim”, 44; Hâkim, *Ma'rife*, 16; Zehebî, *Tezkira*, 1: 10-13.

³ Hz. Ali'nin kendilerinden rivâyet ettiği halde yemin teklif etmediği sahâbîler: Mikdad b. el-Esved,, Ömer b. Hattab, Fatima bnt. Muhammed, Ammar b. Yasir. Ukeylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ, *Kitâbu'd-duafâ'l-kebîr*, thk. Abdu'l-mu'tî el-kal'acî, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1404/1984),1: 106-107; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, 1: 268; Mikdad b. el-Esved'in Rasûlullâh'dan (s) rivâyet ettiği mezi hadisi için Mikdad'a yemin teklif etmemiştir. Bu hadis için bkz. Buhârî, “İlim”, 45; Müslim, “İlim”, 247; Râmehurmûzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, 234.

⁴ Mizzî, Cemâluddîn Ebu'l-Haccâc Yûsuf, *Tehzibu'l-Kemâl fî Esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1422/2002), 2: 534-535.

⁵ Buhârî, *Tarihu'l-Kebîr*, thk. Muhammed Ezher (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1406/1986), 2: 54; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, 1: 267.

⁶ Buhârî, “İlim”, 49; Hâkim, *Ma'rife*, 16; Hatîb, *el-Kifâye*, 78, 83, 102, 121; Zehebî, *Tezkira*, 1: 10, 13.

göstermek, onun davrandığı gibi davranmak ve ondan duyduğu gibi nakletmek şeklindeydi.¹

4.2.4. Tesebbüt ve Tevsîk:

Lügatta tevsîk; genel anlamda “doğrulatma, onaylatma, sağlama ve belgeleme” demektir. Tevsîk; Arapça (وثق، يثق، ثقة) kökünden türevli mastar bir kelime olup, çoğunlukla doğrulama, bir şeyi sağlama ve belgelendirme, anlamlarına gelmektedir. Araplar, bir kimsenin güvenilir ve doğru olduğunu söyledikleri zaman (وثقت فلانا); bir şeyin veya bir işin sağlam ve muhkem olduğunu ise (الوثيقة في الأمر) veya (الشيء الوثيق) şeklinde ifade etmektedirler. الميثاق ahid, yemin anlamlarına geldiği gibi الوثيق kelimesi de المحكم manasına gelmektedir.²

İstilahda tevsîk; sahâbenin, bir şekilde kendilerine gelen ve başkalarından duydukları hadisleri orijinal haliyle tespit etme, belgeleme ve doğrulatmasıdır. Diğer bir ifâdeyle sahâbenin, başkasından duyduğu hadisi ilk kaynağı veya ilk kaynağına en yakın olan kimseden sorup araştırarak onaylatması ve sağlamasıdır. Bu manada “tevsîk”, “tesebbüt”le müterâdif anlamlı bir terim olarak görülmektedir.³

¹ Tabîinden Hz. Ali'nin sancaktarı olan Meysere b. Ya'kub'un naklettiği hadis: “Kendisinin (Hz. Ali'nin) ayakta su içtiğini gördüm. Ona: Efendim! Ayakta su içiyorsunuz! dedim. O bana şöyle cevap verdi: Eğer ayakta su içiyorsam, hiç şüphesiz Rasûlullâh'ı (s) da ayakta su içerken görmüşümdür. Aksine, eğer oturarak su içmişsem, elbet Rasûlullâh'ın (s) oturarak su içtiğini görmüşümdür.” Bkz. İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 136; Başka bir hadiste Hz. Ali, kendisinin ayakta su içtiğini görüp ayıplayıcı ve incitici gözle bakanları şöyle uyarılmaktadır: “Ne bakıyorsunuz öyle! Eğer suyu ayakta içmişsem, şüphesiz Rasûlullâh'ın (s) da öyle içtiğini görmüşümdür!” bkz. İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 101, 102, 134; Rasûlullâh'ın (s) yaptıklarını aynen yapmak, ondan gördüklerini aynen uygulamak şeklindeydi. Hz. Ali'nin sünnet anlayış ve ihtiyatı, kendisine sorulan bir soruya verdiği cevap olan şu hadisle daha iyi anlaşılabilir: “Ben aklımca, mestleri meshederken ayak mestlerinin üstünü değil de altını meshetmenin daha uygun olacağını sanmıştım. Fakat bizzat ben, Rasûlullâh'ın (s) mestlerin üstünü meshettiğini gördüm.” Bkz. İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 95. Görüldüğü üzere Hz. Ali, Rasûlullâh'dan (s) gördüklerini, duyduklarını ve tesebbütle tespit ettiklerini aynen onun gibi yaşıyor. O, akletmeyi kuvvetle tavsiye eden ve İslam'ın en önemli delil kaynaklarından olan naslarda aklı dışlamıyor, naslarda “akıl dışılığı” kabul etmiyor; buna karşın o, Kur'ân ve Sünnette (Şâriin teşriinde) ise “akıl üstülük” olabileceğini kabul etmektedir.

² Bkz. Râgıb, *el-Müfredât*, 511-512; İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 10: 371-372; İbnü'Esîr, *en-Nihâye*, 5: 151. Doğan, Büyük Türkçe Sözlük, 978; Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2005), 1971.

³ Bkz. Râgıb, *el-Müfredât*, 511-512; İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 10: 371-372; İbnü'Esîr, *en-Nihâye*, 5: 151.

4.2.4.1. Tevsîk ve Tesebbüt:

Hız. Osmanla ilgili yaptığımız araştırmada; onun sünneti öğretme ve aktarma anlayışının daha çok okuduğu ve amel ettiği hadisleri etrafında bulunan hadis ve rivâyet bilgisi olan Müslümanlara doğrularak ve onaylatarak tevsîk ettiği görülmektedir. Nitekim tâbînin büyüklerinden Saîd b. Müseyyeb, Hız. Osman'ın sünnete bağlılığı, titizliği ve öğretimini şöyle anlatır: Bir gün Hız. Osman, Mescid-i Nebevî'de bir yere oturdu beraberinde getirdiği yemeği orada yedi ve sonra ayağa kalkıp namazını kıldı. Namazdan sonra yanındaki insanlara şöyle dedi: (Bana dikkatle bakınız!) Aynen Rasûlullâh'ın (s) oturduğu yerde oturdum. Rasûlullâh'ın (s) yediği yemeği yedim ve Rasûlullâh'ın kıldığı namazı kıldım.¹ Bir defasında Hız. Osman Mescid-i Nebevî'ye gelir, abdest almak için yanındakilerden su ister, orada güzel bir şekilde abdest alır: Üç defa ellerini yıkar, üçer defa ağzına ve burnuna su verir, üç defa yüzünü yıkadıktan sonra üçer defa kollarını yıkar, sonra başını mesheder. Üçer defa da ayaklarını yıkadıktan sonra- bir öğretici olarak- etrafındakilere şöyle seslenir: Hız. Peygamber de böyle abdest alırdı değil mi arkadaşlar? der, sahâbenin görüşlerini alır ve işlediği sünneti onaylatarak tevsîk ederdi. Genelde orada bulunan sahâbe de "evet!" der, tasdik ederlerdi.²

Bir devlet başkanı ve yönetici (halîfe ve vâli) olarak asla sünnete karşı ilgisiz ve bilgisiz bir sahâbî olmayan, ancak kendisinin de 'tirâf ettiği gibi hadis rivâyeti az olan Muaviye (60/680),³ hadis rivâyetini Hız. Ömer ve daha önce yapılan rivâyetlerle sınırlamak (tahdît etmek) isteyen bir kimsedir.⁴ Mukillûn sahâbîlerden olan Muaviye, bazı rivâyetlerin girişinde

¹ İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 62.

² İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 56, 67; Hilâfetin II. yılında Hız. Ömer'in yanında Hız. Peygamber'in mirasıyla ilgili Hız. Ali ile amcası Abbas arasında olan tartışma sırasında Hız. Ömer, kendisinin naklettiği "Biz Peygamberler mîrâs bırakmayız; bıraktığımız şeyler sadakadır." (Bkz. Buhârî, "Farzu'l-Humus", 1; Müslim, "Cihâd", 15; Ebû Dâvûd, "Harâc ve İmâre", 19) hadisini duymadıklarını Abdurrahman b. Avf, Talha b. Zübeyr, Sa'd b. Ebî Vakkas ve Hız. Ali'ye sormuş, onlar da duyduklarını söylemişlerdir. Böylece bireysel olarak Hız. Ömer de, bu sahâbîlere rivâyetini doğrularak bir nevi tevsik yapmış olmaktadır. Bkz. Buhârî, "Farzu'l-Humus", 1; Müslim, "Cihâd", 15; Ebû Dâvûd, "Harâc ve İmâre", 19.

³ Müslim, "Zikir ve Duâ", 40; Nesâî, "Tahrîm", 1; İbn Hanbel, *Müsned*, 4: 92, 93, 99; Tabarânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed, , *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk. Hamdi Abdulmecîd es-silefî (Beyrut: Dâr'u İhyâi't-türâsî'l-Arabî, 1404/1983), 19: 324.

⁴ Recâ b. Ebû Seleme'nin anlattığına göre Muaviye etrafındaki topluluğa şöyle seslenmiştir: "Size Hız. Ömer zamanında rivâyet edilmiş olan hadisleri aktarmakla yetinmenizi tavsiye ediyorum. Çünkü o, Rasûlullâh'dan (s) hadis rivâyeti konusunda halkı korkutmuştu. Bu sebeple onun zamanında ancak hadis konusunda kendisinden emin olanlar hadis rivâyet etmişti." Müslim, "Zekât", 98.

kendisi hakkında bulunan “suçlanma endişesiyle az hadis rivâyet ediyor” sözünü, bizzat kendisi şu sözünü doğrulamaktadır: “Rasûlullâh’ın (s) yanında benim yerimde olan hiç kimse, onun hadislerini benden daha az nakletmiş değildir(olamaz).”¹ Muaviye, sahâbî veya başka bir râviden aldığı hadiste tesebbüt yapar ve hadislerini ilk kaynaktan yani bizzat Rasûlullâh’dan dinleyenden duymayı tercih ederdi.² Tulakâ’dan olan Muaviye, aldığı hadislerin ilk kaynağına erişmek için tesebbüt eder, ilk kaynak veya eski kaynakla ya doğrudan görüşmeyi ya da muhaddis, fakîh sahâbîlere irsâl (elçi) ve mektub göndermek suretiyle ilgili hadise ulaşmaya ve hadisi tevsîk etmeye çalışırdı.³ Muâviye’nin, sahâbî olsun ya da olmasın bir başka râviden duyduğu hadisi tevsik (doğrulatma) şekillerinden bazıları şöyledir:

4.2.4.1.1. Doğrudan (Bilâvâsita) Olan Tevsîk ve Tesebbüt:

Muaviye’nin sünnete olan ilgisi ve erişimi konusunda denilir ki, o ihtiyaç durumunda konuyla ilgili çevresindeki en yetkin ve etkin sahâbîler olan: Hz. Aîşe, Abdullah İbn Abbas, Abdullah b. Amr b. el-As, Müğîre b. Şu’be, Zeyd b. Sâbit ve Ebû Saîd el-Hudrî vb. kimselerden hadis alır, özellikle bizzat Rasûlullâh’dan dinleyenleri tercih ederdi.⁴

İkinci namazından sonra nafîle namaz kılma konusuyla ilgili Muaviye b. Ebû Süfyan’dan nakledilen anlamını özetlediğimiz şu hadis, Hz. Muaviye’nin hadis hassâsiyeti ve tevsik şeklinde tesebbüt uygulamasının açık ve anlaşılır bir örneğidir: Muaviye, mescidde ikinci namazını kıldırdıktan sonra cemâate dönünce Abdullah b. Zübeyr’in iki rek’at namaz kıldığını görür. Duruma şaşırarak Muaviye, yanında bulunan İbn Abbas’a “Ey İbn Abbâs! Bu iki rek’at nedir, ne oluyor?” der. İbn Abbas, “bu bid’at, sahibi de bid’atçıdır” (bu, İbn Zübeyr’in fetvâsıdır) diye cevap verir. Namazını bitirdikten sonra İbn Zübeyr, bu iki sahâbeye (Muaviye ve İbn Abbas’a): Siz ne dediniz? Der. Onlar da sözlerini aynen tekrar ederler. Bunun üzerine İbn Zübeyr, onlara: “Bunu ben uydurmadım, bana teyzem Hz. Aîşe anlattı.” diye cevap verir. Muaviye, İbn Abbasın da isteği üzere derhal ilgili hadisin aslını araştırmak ve tesebbüt etmek üzere Hz. Aîşe’ye haber gönderir. Hz. Aîşe, “İbn Zübeyr doğru söylemiş, ilgili haberi bana Ümmü Seleme nakletti, der. Bunun üzerine Muaviye, söz konusu hadisin tesebbütü için Hz. Ümmü Selemeye (Hz. Aîşe, bize senden şöyle bir hadis rivâyet etti, ne dersin?) manasında haber gönderir. Hz. Ümmü Seleme’den “Hz. Aîşe doğru

¹ Müslim, “Zikir ve Duâ”, 40.

² Tirmizi, “Menâkıb”, 74; İbn Hanbel, *Müsned*, 4: 361.

³ Buhârî, “Da’vât”, 18; “Rikâk”, 22; Müslim, “Mesâcid”, 137-138; “Akdiya”, 13; Ebû Dâvût, “Vitr”, 25; İbn Hanbel, *Müsned*, 4: 245. Ayrıca bkz. Abdullah Yıldız, *Büyük Fetih Müslümanları ve Rivâyetleri Hz. Muaviye ve Hadisçiliği* (İstanbul: Siyer Yay., 2015), 170-178, 207-208.

⁴ Tirmizî, “Menâkıb”, 74; İbn Hanbel, *Müsned*, 4: 361; Tabarânî, *el-Mu’cemu’l-kebir*, 19: 324.

söylemiş.” şeklinde cevap gelir. Devamla Hz. Ümmü Seleme, ilgili hadisi mahiyeti ve esbâb-ı vurûdü ile gelen haberciye anlatır.¹ Böylece ikindiden sonra Nebi ‘in (s) kıldığı iki rek’atlık nâfile bir namazın bulunmadığı; İbnü’z-Zübeyr’in Hz. Aişe’den veya Ümmü Seleme’den aldığı bir haberi yanlış algılamasından kaynaklanan bir yanlışlık olduğu fakih sahâbî İbn Abbas’ın da itirazlarından anlaşılmaktadır.

4.2.4.1.2. Bî'l-vâsita (İrsâl ve Mektupla) Tevsîk ve Tesebbüt

Muaviye’nin mektup yazarak bir elçi vasıtasıyla kendilerinden hadis istediği sahâbîlerin başında ise Müğîre b. Şu’be, Abdullah b. Amr b. el-Âs ve Ebû Musa el-Eş’arî gelmektedir. Muaviye ile Müğîre b. Şu’be arasında mektupla hadis alış-verişinin en çok ve en meşhur örnekleri Müğîre’nin azadlısı Verrâd yoluyla gelen zengin içerikli Buhârî ve Müslim hadisleridir.²

Muaviye ile Abdullah b. Amr arasında resmî anlamda (elçiyle mektub gönderme) şeklinde hadis alma veya aslını araştırmanın (tesebbütün) yaşandığı örneklerden birisi şöyledir: Muaviye, Abdullah b. Amr’a bir adam (elçi) göndererek ona şöyle der: “Senden bana geçen hadisler hangileridir? Onları bana anlat; andolsun ki, seni Şam’dan kovmaya karar vermiştim (ama bunu yapamadım).”³ Bir başka rivâyette Muaviye yine Abdullah b. Amr’a Müslim b. Mahled yoluyla bir mektup göndererek ondan “temiz ve yüce bir ümmetin (toplumun) olması gereken niteliklerinden” bahseden hadisi sordu. İlgili hadisi bilip-bilmediği kendisine sorulduğunda, Hz. Ömer’de olduğu gibi Muaviye’nin şöyle cevap verdiği rivâyet edilir: “Evet, onu dinlemiştim (biliyordum); ama tesebbüt edip (aslını araştırıp) sağlamlaştırmak istedim.”⁴

O’na ait bir tesebbüt örneği de şöyledir: Bizzat Ebû Âmir’in Rasûlullâh’ (s) dan işitmiş olduğu “Ne mutlu el-Ezd ve el-Eş’arûn kabilelerine! ki, onlar savaştan kaçmazlar ve ganîmete ihânet etmezler. Onlar bendendir, ben de onlardanım.” Hadisini oğlu Âmir’in nakletmesi

¹ İbn Hanbel, *Müsned*, 4: 99, 183, 184, 311; Heysemî, *Zevâid*, 2: 224: İlgili hadis için bkz. Buhârî, “Fedâilu’sahâbe”, 28; “Mevâkîtu’s-salât”, 31; Hz. Ümmü Seleme’nin, Hz. Aişe’nin cevabını doğruladıktan sonra, Resûlullah’ın (s) ikinci namazından sonra iki rek’at namaz kılması olayını anlattığı hadis için bkz. İbn Hanbel, *Müsned*, 4: 99, 183, 184, 311; Heysemî, *Zevâid*, 2: 224. Ayrıca ikinci namazından sonra namaz kılınıp kılınmayacağı konusunda bilgi için bkz. Babanzâde Ahmet Nâim ve Kâmil Miras, *Sahîh’i Buhârî ve Tecrîd-i Sarîh Tercemesi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1971), 2: 523.

² Buhârî, “Da’vât”, 18; “Rikâk”, 22; Müslim, “Mesâcid”, 137, 138; “Akdiye”, 13; Ebû Dâvûd, “Vitr”, 25; Nesâî, “Sehv”, 86; İbn Hanbel, *Müsned*, 4: 245.

³ Tabarânî, *Mu’cemu’l-kebir*, 19: 374.

⁴ Tabarânî, *Mu’cemu’l-kebir*, 19: 385, 387.

üzerine Muaviye, Rasûlullâh'ın (s) söylediği öyle değil, böyle diyerek itiraz etti. Ravi Âmir de, babamın bana söylediği böyle, sizin dediğiniz gibi değil; o bana böyle söyledi, der ve aynı hadisi okur. Bunun üzerine Muaviye ravi Âmir'e şöyle diyerek kabulünü belirtmiş olur: Elbette sen, babanın hadisini benden daha iyi bilirsin!" ¹Gerek Hz. Osman'ın ve gerekse Râşid Halifeler'den diğerlerinin söz konusu yaptıkları tesebbüt uygulamalarının çok yaygın olmaması, rivâyet konusunda birbirlerine itimatlı olan ashâbın bu ihtiyatî ve tedbirsiz prensipleri sistematik ve yaygın bir şekilde değil de ihtiyaç duydukça yaptıklarını bize anlatmaktadır.

4.2.4.2. Diğer Sahâbîlerin Aralarında Uyguladıkları Tevsik ve Tesebbüt:

Benî Leys kabîlesinden bir adam, "Ebû Saîd el-Hudrî, Rasûlullâh'dan (s) şöyle rivâyet ediyor." Deyerek aktarınca Abdullah b. Ömer, beraberine o adamı ve Nâfi'yi de alarak tevsik etmek (doğrulamak) üzere doğru Ebû Saîd el-Hudrî'nin yanına gider. Ona, bu kişi senden şunları naklediyor, ne dersin? diyerek naklettiği şu hadisi okur: "Rasûlullâh (s), misli misline olmadıkça gümüşle gümüşün, altınla altının satımını yasaklamıştır." Bunun üzerine Ebû Saîd, iki parmağıyla gözlerine ve kulaklarına işâret ederek şunları söyler: "Rasûlullâh'ın (s) böyle buyurduğunu şu gözlerim gördü ve şu kulaklarım işitti..."² Imran b. Husayn'ın de hazır bulunduğu bir ortamda Semüre b. Cündeb, "Rasûlullâh'dan (s) namaz esnasında şu iki duraksamayı öğrendim: Biri tekbir aldıktan sonra, diğeri de sûrenin kırâatini bitirdikten sonra" deyince, Imran b. Husayn hadisi tevsik etmek üzere Übeyy b. Ka'b'a mektubla sorar. O da cevabında Semüreyi tasdik eder (onaylar).³

İbn Ömer'in Ebû Hureyre'den yaptığı tevsik de şöyledir: İbn Ömer, bir gün Ebû Hureyre'ye uğrar. Bu esnada Ebû Hureyre ona Rasûlullâh'dan duyduğu şu hadisi anlatır: "Kim bir cenazeyi takip eder, namazını kılarsa ona bir kîrat sevabı verilir. Eğer defninde hazır bulunursa bu ecir iki kat olur. Bir kîrat Uhud Dağından daha büyüktür." Ebû Hureyre'nin kendisine bu hadisi rivâyet etmesi üzerine (hadis hakkında endişeli olan) İbn Ömer, Ebû Hureyre'ye : "Ey Ebû Hureyre, bakıyorum da Rasûlullâh'dan (s) hadis rivâyet edip duruyorsun!" diyerek serzenişte bulunur. Bunu duyan Ebû Hureyre İbn Ömer'i tutar ve hadisi doğrulamak için Hz. Aişe'ye götürür. Ebû Hureyre, Hz. Aişe'ye: "Ey Mü'minlerin annesi! Allah için söyle, Rasûlullâh'ın (s), "Cenazeyi izleyerek onun namazını kılan kimseye bir kîrat; defninde de bulunursa iki kîrat ecir verilir." buyurduğunu duydun mu? Diye sorar. Hz. Aişe, Allah şâhid ki, evet duydum, der. Bunun üzerine Ebû Hureyre,

¹ Tirmizî, "Menâkıb", 74.

² Buharî, "Buyû", 78; Müslim, "Müsâkât", 14 (76).

³ İbn Hanbel, *Müsned*, 5; 7, 15. 20; Ebû Dâvûd, "Salât", 122.

Abdullah b. Ömer'e döner ve şöyle söyler: Beni ne sahrada ağaç dikmek, ne de çarşıda pazarda alış-veriş yapmak gibi şeyler meşgul etmedi. Ben, Rasûlullâh'dan verdiği bir parça ekmek karşılığında bana öğreteceği bir kelimeyi almak (öğrenmek) için sürekli fırsat kolladım." Ebû Hureyre'nin bu sitemli sözleri karşısında İbn Ömer, "Ey Ebâ Hureyre! Sen, içimizde Rasûlullâh'a en bağlı olanımız ve onun hadislerini en iyi bilenimizsin." diyerek onun hadisdeki mevkinin itiraf eder.¹ Örnekte görüldüğü üzere bir sahâbinin rivâyet ettiği hadisin başka bir sahâbî veya sahâbîler (Hz. Aişe vb.) tarafından onaylanması,² İbn Ömer'e karşı Ebû Hureyre'yi doğrulamakta ve onu desteklemekte ve ilgili hadisin varlığını sağlamlaştırmaktadır.

İlgili hadisi doğrulatma yöntemi olan tevsik, bazen sahâbenin, duyduklarını gördüğü başka bir sahâbî aracılığı ile (bi'l-vâsita) de gerçekleşebiliyordu. Sahâbe, bazen de bilmedikleri hüküm veya hadisleri ilk gördüğü sahâbinin referans gösterdiği başka arkadaşlarına sorarak ve araştırarak ilgili rivâyetin subûti hakkındaki kanâatlerini kesinleştiriyorlardı. Ebû Saîd el-Hudrî, henüz kurban etinin üç günden fazla yenmesi yasağı devam ettiği sırada bir seferdeydi. Seferden döndüğü sırada ailesi, sofrasına kurban eti koyar. Yeni hükmü bilmeyen Ebû Saîd, kurban etini yemez. Ailesinin açıklamasına da inanmayan Ebû Saîd, durumu sahâbî Katade b. Nu'man'a sorup öğrenmeden kurban etinden yememekte ısrar eder. Bizzat Katade'ye gider durumu sorar, o da: "sen gelmeden önce bu hüküm (yeme yasağı) nesholdu." diye cevap verir, o da bunun üzerine eti yer.³ Sahâbî Şurayh b. Hânî, Hz. Aişe'ye gelir ve mestler üzerine meshin müddetini sorar. Konuya iyice vakıf olmayan Hz. Aişe, Şurayh'a: Rasûlullâh (s) ile birlikte daha çok yolculuk yaptığı ve konuyla ilgili daha çok bilgisi olacağı düşüncesiyle bu soruyu Hz. Ali'ye gidip sormasını tavsiye eder. Bu tavsiyeye uyan Şurayh, Hz. Ali'nin yanına gider ve bu soruyu sorar. Hz. Ali de ona şöyle cevap verir: "Rasûlullâh (s) mesh müddetini, yolcu için üç gündüz üç gece; mukîm için bir gündüz bir gece olarak tayin etmiştir."⁴

Hadisde taharrî, tesebbüt (tahkîk) konularında sâhabe ve tâbiînin genel tavrını ortaya koyan bu örneklerden sonra, konu üzerinde devleti temsil eden Dört Halîfe'nin ve diğer sahâbîlerden bazı otoritelerin konuya yoğunlaştıkları, hadis rivâyetini bizzat ele aldıkları, konuyu sistematize etmeye çalıştıkları, bu konuda bazı kurallar koydukları ve yaptırımlar uyguladıkları görülmektedir. Hadislerin sağlam bir şekilde tespiti ve rivâyeti

¹ Müslim, "el-Cenâiz", 55-56; Ebû Dâvûd, "el-Cenâiz", 45; İbn Hanbel, *Müsned*, 2: 2-3.

² Müslim, "el-Cenâiz", 57; İbn Hanbel, *Müsned*, 4: 294.

³ Nesâî, "Dahâyâ", 36.

⁴ Müslim, "Tahâret", 85.

adına sahâbenin uyguladığı bu tedbirler, elbette onların inkârından veya diğer râvî sahâbîlere olan olumsuz (güvensiz) bakışlarından değil; hadisler üzerindeki ihtiyat ve titizlik anlayışlarından, bir beşer olarak râvîlerin yanılacakları ihtimalinden kaynaklanmaktadır.¹ Çünkü kendisi için yeni olan bir hadisi dinleyen sahâbî, rivâyet eden sahâbîye inanıp güvenmesine rağmen, o konuda daha çok itmi'nan aramaktadır. Tıpkı Allah'ın varlığına, birliğine, kudretine ve ölümden sonra yeniden dirilmeye tam bir imanla inanmasına rağmen Hz. İbrahim'in Rabbinden "ölülerin yeniden dirilişi" konusunda bir de rü'yet yani gözle görmeyi istemesi gibi (el-Bakara 2/260). Nevevî'nin (676/1277) ifâdesiyle, Rasûlullâh (s), "Biz şüpheye İbrahim'den daha haklıyız" buyurarak burada "yakînin ziyâdeleşmesini" istemiştir.² İslâm âlimleri, hadisleri rivâyet konusunda sahâbîlerin birbirlerine olan tutumlarını bu doğrultuda değerlendirmektedirler. O halde rivâyette genelde udûl kabul edilen sahâbenin hadis ve rivâyeti konusunda birbirlerini tenkit etmeleri ve eleştirmeleri birbirilerini ithâm etme, cerhetme amaçlı değil, ihtiyat ve titizlik anlayışında olan Hz. Ömer'in ve bazı sahâbîlerin tevakkuf ve tesebbüt uygulamalarında olduğu gibi haber-i vâhide gönüllerinin yatışması için meşrû hak olan "yakînin ziyadeleşmesi ve itmi'nânin kuvvetlenmesi" amaçlı olsa gerekir.³

Sonuç

Sonuç olarak diyebiliriz ki; Hz. Peygamber ve Onun vefatından sonraki dönem olan tespit döneminde sahâbenin, hem Rasûlullah'a (s) sevgi ve bağlılık hem de hadislerin zaptı ve nakli konularındaki ihtiyat ve titizlik anlayışlarına dayalı olarak önemli tedbirler aldıkları görülmektedir. Sahâbenin hadisler üzerindeki bu anlayışlarına dayalı olarak taharrî'nin ihtiyatla ilgili tedbirselle bir yol ve yöntem olduğu belirlenmiştir. Rivâyetin hakikatine erişmek ve rivâyetten emin olma işi olan tahkîk ve tesebbütün ise ancak ihtiyata dayalı bu yolla (taharrî ile) mümkün olacağı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu meyanda kullanılan "tahkîk" ve "tesebbüt" kavramlarının anlam ilişkili kelimeler olup birbirlerinin yerine kullanılabildiği, fakat "tahkîk" in daha genel, "tesebbüt" ün ise daha çok inanç ve rivâyete has bir kelime olduğu belirtilmektedir. Taharrî yoluyla sahâbe arasında ihtiyatın, hadis nakleden râviden şâhid isteme ve rivâyeti kabulde tercihlî davranma, yemin ettirme (istihlâf), kimden aldığının sorulup onaylatılması (tevsîk ve tasdîk), rivâyetin kaynağını sorma, irsâl ve mektuplaşma (elçi ve

¹ Hatîb, *el-Kifâye*, 46-49; 82-84; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 1: 267.

² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3: 553.

³ Hâkim, *Ma'rîfe*, 16; Zehebî, *Tezkira*, I, 8; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, III, 553; Ebû Yâsir, *İlmu'r-Ricâl neş'etühü ve tatavvurihi*, s.21-23; Muhammed Tâhir b. Hakîm, *es-Sünnetü fî muvâceheti'l-ebâtîl*, haz. Tefîk Muhammed el-Kureyşî (Mektebetü'ş-şâmîle 1402/1982), 21-22.

mektup) yoluyla gerçekleştiği; daha sonraki süreçte ise, hem hadis râvilerinin hem de hadislerinin iyice araştırılıp soruşturulması şekillerinde tezâhür ettiği görülmektedir.

Sahâbenin ihtiyat anlayışlarına dayalı olarak yapılan bu uygulamalardaki tedbirleri devlet yönetiminde olanlar; şâhid isteme, yemin ettirme (istihlâf), tevsîk (onaylatma ve doğrulatma), irsâl ve mektuplaşma şekillerinde uygulamışlardır. Ashâbın kendi aralarındaki uygulamalarının hemen hemen tamamı ise tevsîk tedbiri ve çeşitlerinin uygulamaları şeklinde görülmektedir. Sahâbe, ihtiyâtî ve tedbirsiz olan bu uygulamaları şüphelendikleri durumlarda itmi'nân (emin olmak) için daha çok devlet politikası olarak, kısmen de kendi aralarında fakih ve muhaddis sahâbîlere başvurarak yapmışlardır. Onlar, tesebbüt ve ihtiyatı ta'lim maksadıyla yaptıkları bu olağanüstü gayretleriyle bize, hem kendilerinin Allah ve Rasûlüne olan sevgi ve bağlılıklarını hem de kendilerinden sonraki nesillere Rasûlullâh'ın (s) sünnetini sağlam şekilde tespit edip nakletmek için son derece özen gösterilmesi gerektiğini öğretmiş olmaktadır.

Çalışmamızda görüldüğü üzere Hz. Peygamber'den sonra devlet yönetimine getirilen Hulafâ'i Râşidîn'den herbiri, aynı ihtiyat anlayışı içerisinde hadis rivâyeti konusunda çeşitli tedbirler uygulamışlardır. Bunlardan ihtiyatın öncüsü Hz. Ebû Bekir, rivâyetinde tek kalan bir sahâbînin rivâyetini tesebbütte ilk defa "şâhid isteme" prensibini uygulamış ve toplumda ihtilâfa sebep olan hadislerin rivâyetini yasaklayıcı uyarılarda bulunmuştur. Hz. Ömer, "şâhid isteme" prensibini daha etkin ve yaygın şekilde devam ettirmiş. O, bu prensibinde Hz. Ebû Bekir'den daha sert tutumlu olmasının yanında daha açık, etkin ve yaygın bir yol izlemiştir. Bu doğrultuda o, fazla hadis rivâyetini sınırlamanın (tahdît etmenin) yanında şâhid isteme ve yemin ettirme prensiplerini de uygulamıştır. Tesebbütteki bu ciddiyeti ve yaygın uygulaması sebebiyle Hz. Ömer, "tesebbütte çığır açan" bir sahâbî olarak hadis literatüründe yerini almıştır. Ayrıca Hz. Ömer'in bu uygulamalarının dışında, tek sahâbî tarafından rivâyet edilen hadisleri onlardan şâhid istemeden kabûl ettiği de kaydedilmiştir. Hz. Ömer'den sonra yönetime gelen Hz. Osman, hadis rivâyeti konusundaki ihtiyat hassasiyetini devam ettirmiş; önceki tesebbüt prensiplerinden herhangi birini uygulamış olduğu bilinmemekle beraber, Rasûlullâh'dan (s) duyduğu ve gördüğü sünnetleri bizzat kendisi uygulamalı olarak halka öğretme ve doğrulatma gayretinde olmuştur. Halîfelerden Hz. Ali ise, hadis râvîsine kendisinden önce Hz. Ömer zamanında başlamış olan yemin ettirme (istihlâf) prensibini etkin ve yaygın şekilde uygulamış. O, râvîlere ancak ma'ruf ve meşhur hadsileri rivâyet etmelerini öğütlemiş ve münker

hadisleri rivâyetten sakınmalarını emretmiştir. Dört halîfe zamanında vâli, sonrasında halîfe olarak devlet yönetiminde bulunan Muaviye de tesebbüte önem vermiştir. O, başta Hz. Ömer zamanı olmak üzere rivâyet edilen hadislerin, önceki halîfeler zamanındakilerle sınırlanması arzusunda olmuştur. Uygulamaları, önceki halîfeler doğrutusunda olmakla beraber, rivâyetin ilk kaynağına ulaşma, bizzat Rasûlullâh'dan (s) duyandan duyma, ilklere daha yakın olma ve bilen bir başka sahâbî ile onaylatma "tevsik" şekillerinde farklılık arz etmektedir. Ayrıca Muaviye zamanında rivâyetin, bilen ikinci bir sahâbî tarafından ya doğrudan (bilâ-vâsita) veya bir elçi veya mektupla dolaylı (bi'l-vâsita) onaylandığı da görülmektedir. Yönetici konumunda olmayan diğer sahâbe ve tâbiînin tesebbütteki ihtiyat uygulamaları ise, genel olarak Muaviye tarzında olan uygulamalardır. Çünkü temel hadis kaynaklarında yönetici konumunda olmayan bir sahâbenin "şâhid isteme" ve "istihlâf" şeklinde tesebbüt uygulamalarına rastlanmamaktadır. Ancak taharrî ve tesebbüt amaçlı sahâbe ve tâbiînin yaptığı bu çalışmalar, tâbiîn ve daha sonraki dönemlerde ise Hz. Osman'ın şehâdeti ve fütûhatlar neticesinde ümmetin demografisi ve sosyo-kültürel profiline değişmesine, farklı toplum ve inançların yaygınlaşmasına paralel anarşi ve fitnenin giderek artmasına ve bunlara dayalı olarak uydurma hadislerin ortaya çıkmasıyla daha da önem kazanmıştır.

Hiç kuşkusuz sahâbenin bu gayreti, onların inkârından veya diğer râvî sahâbîlere olan olumsuz bakışlarından değil, hadisler üzerindeki ihtiyat ve titizlik anlayışlarından ve râvîlerin yanılabilirlikleri ihtimâlden kaynaklanmaktadır. Çünkü kendisi için yeni olan bir hadisi dinleyen sahâbî, rivâyet eden sahâbîye inanıp güvenmesine rağmen, o konuda daha çok itmi'nân aramaktadır.

Konusunda ne ilk ne de son olan bu türden birbirlerine müterâdif ve mücâvir hadis terimleri üzerinde uzmanlarınca yapılan çalışmanın, sahih sünnete erişimi ve sünnetin daha sağlıklı şekilde anlaşılıp yorumlanmasına katkı sağlayacağı ümit ve düşüncelerimle hadis ilmi'nde anlamları ve fonksiyonları itibariyle birbirlerine mukârib olan başka kavramlarla ilgili, anlamlarını netleştirici bilimsel çalışmalara ihtiyaç olduğunu belirtir, bu konuda gayret sarfeden herkese başarılar dilerim.

Kaynakça

- Abdulaziz Muhammed Fârih. *Înâyetü'l-ulemâ bi'l-isnâd ve ilmi'l-cerh ve't-ta'dîl*. nşr. Mecmau'l-Melik Fahd li-tabâati mushafü's-şerîf. (Suudi Arabistan: Mecmau'l-Melik Fahd, ts.).
- Abdullah b. Yusuf el-Cedî'. *Tahrîr'u ulûmi'l-hadîs*. nşr. Müessesetü'r-reyyân, 2 cilt. (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1424/2003).
- Abdurrahman b. Yahya b. Ali el-Yemânî. *et-Tenkîl bimâ fî te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâtîl*. nşr. el-Mektebü'l-İslâmî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1406/1986).

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-hafâ ve müzîlî'l-ibâs amma's-tehere mine'l-ehâdisi alâ elsineti'n-nâs*. 2 cilt. (Kahire: Dâru't-türâs, ts.).
- Ahmed Âyid, Dâvûd Abde, Ahmed Muhtâr Ömer, Salih Cevâd Ta'me, Geylân b. Hâcı Yahya ve Nedîm Mar'aşlî. *el-Mu'cemu'l-arabiyyi'l-esâsî*. (Larousse: Alecco, 1306/1989).
- Ali Abdulbâsît Mezîd. *Minhâcu'l-muhaddisîn fi'l-karni'l-evveli'l-hicriyyi ve hattâ asrînâ'l-hâdir*. nşr. el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb. (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, ts.).
- Aliyyu'l-Muttekî, Alâuddin el-Hindî. *Kenzu'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. 18 cilt. (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1993).
- Âmidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed. *İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. 4 cilt. thk. Abdürrezzâk el-Affî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1402/1981).
- Aşık, Nevzat. *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*. İzmir: Akyol Neşriyat Yayınları, 1981.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İfav Yayınları, 2012.
- Babanzâde Ahmet Nâim ve Kâmil Miras. *Sahîh'i Buhârî ve Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*. 12 cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1971.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. 8 cilt. (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981).
- *Tarihu'l-Kebîr*, thk. Muhammed Ezher. 11 cilt. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406/1986).
- Cirit, Hasan. *Hadise Giriş*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman. *Süneni Dârimî*. (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981)
- Doğan, Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. Ankara: Birlik Yayınları, 1982.
- Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî. *Câmiu'l-beyân an tefsir âyi'l-Kur'ân*. 30 cilt. (Beyrut : Dâru'l-Ma'rife, 1972).
- Ebû Dâvûd, Süeyman b. Eş'as. *Süneni Ebû Dâvûd*. 5 cilt. (İstanbul; Çağrı Yayınları, 1981).
- Ebu'l-Feyz, Muhammed b. Muhammed b. Ali. *Cevâhiru'l-usûl fi ilmi hadîsî'r-Resûl*. (Bombay: ed-Dâru's-Selefi, 1393/1973).
- Ebu'l-Münzir, Mahmud b. Muhammed b. Mustafa el-Münyâvî. *Şerhu'l-mevkîza li'z-Zehbî*. (Mısır: el-Mektebetü's-Şâmile, 1432/2011).
- Ebû Şâme, Ebu'l-Kâsim Abdurrahman b. İsmail. *Muhtasar'ü kitâbi'l-müemmel li'r-reddi ilâ emri'l-evvel*. (Mısır: y.y., 1378/1958).
- Ebû Şühbe, Muhammed b. Muhammed b. Süveylim. *el-Vasît fi ulûmi ve mustalahu'l-hadîs*. nşr. Dâru'l-Fikr el-Arabî. (Beyrut: Dâru'l-Fikr el-Arabî, ts.).
- Difâ' ani'sünnet'i ve redd'i şibhi'l-müsteşrikîn ve'l-kitâbi'l-muâsirîn*. nşr. Mecmau'l-buhûsü'l-İslâmiyye (Kâhire: Mecmau'l-Buhûsü'l-İslâmiyye, 1406/1985).
- Ebû Yâsir, Muhammed b. Matar. *İlmu'r-ricâl neş'etühü ve tatavvurihi mine'l-karni'l-ülâ ilâ nihâyeti karni't-tâsi*. nşr. Dâru'l-hicre, (Riyâd: Dâru'l-Hicre, 1417/1996).
- Erul, Bünyamin. *Hadîs El Kitabı*. edt. ZişanTürcan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.

- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *Ma'rifet'ü ulûmü'l-hadîs*. thk. es-Seyyid Ma'zem Hüseyin ve Züheyr Şefîk el-Kebbî. (Beyrut: Dâru İhyâ'u'l-Ulûm, 1417/1997).
- el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdulkadîr Atâ. 4 cilt. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990).
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1409/1988).
- *Şerefu ashâbi'l-hadîs*. thk. Muhammed Said Hatipoğlu. (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971).
- Tarih'u Bağdâd ev Medînetü'selâm*. 18 cilt. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, ts.).
- Heysemî, Nureddin Ali b. Ebû Bekr. *Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid*. 10 cilt. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1988).
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh, *Câmi'u beyânî'l-ilmî ve fazlihi vemâ yenbağî fî rivâyetihî ve hamlihî*. 2 cilt. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.).
- el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 cilt. (Kahire: Nehdat'u Mısır, ts.)
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l ferec Abdurrahman b. Ali. *Telkîhu'l-fuhûmî ehli'leser fî uyûni't-tarihi ve's-siyer*. nşr. Mektebetü'l-âdâb (Kahire: Mektebetü'l-âdâb, ts.).
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddin el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. 5 cilt. thk. Ahmed ez-Zâvî ve Mahmut Muhammed et-Tanâhî. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.).
- İbnü'l Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezerî. *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. 5 cilt. (Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabî, 1377/1967).
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*. 4 cilt. (Mısır: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabî, 1328/1910).
- Hedyü's-sâri*. thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz (Suudî Arabistan: Riâset'ü idâret'i Buhûsi'l-İlmiyye, ts.).
- Tehzîbu't-Tehzîb*. 12 cilt. (Haydarabâd: Matbaat'ü Meclis'i Dâireti'l-Maârif, 1325/1907).
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed. *Müsned*. 6 cilt. (İstanbul; Çağrı Yayınları, 1981).
- İbn Hıbbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hıbbân el-Büstî, *Kitâbü'l-l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâi ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmûd İbrâhim Zâyid. 2 cilt. (Haleb: Dâru'l-Va'yi, 1397/1980).
- İbn Kesîr, İmâduddîn Ebu'l-Fidâ Hâfız İsmail b. Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 14 cilt. (Kahire: Dâru'r-Reyyân li't-türâs, 1408/1988).
- Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. 4 cilt. (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1388/1969).
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Süneni İbn Mâce*. 2 cilt. (İstanbul; Çağrı Yayınları, 1981);
- İbn Manzûr, Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-Arab*. 15 cilt. (Beyrut: Dâru Sâder, ts.).
- İbn Sa'd, Muhammed. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. İhsan Abbâs. 9 cilt. (Beyrut: Dâru Sâder, 1405/1985).
- İbnü's-Salâh, Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *Ulûmü'l-hadîs*, thk. Nurettin İtr. (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1404/1984).
- İbrahim Ahmed Abdülfettâh. *el-Kâmûsu'l-kavîm li'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 2 cilt. (Kahire: Mecmau'l-buhûsi'l-İslâmiyye, 1404/1983).

- Koçkuzu, Ali Osman. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.
- Leknevî, Muhammed Abdulhayy. *el-Ecvibetü'l-fâdile li'l-es'ileti'l-aşareti'l-kâmile*. thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde. (Beyrut: 1426/2005).
- Levis, Ma'lûf. *el-Müncid fi'lüġati ve'l-a'lâm*. 2 cilt. (Beyrut: el-Mektebetü'ş-Şarkıyye, 1407/1986).
- Malik b. Enes, *Muvatta'*. 2 cilt. (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981)
- Mizzî, Cemâluddîn Ebu'l-Haccâc Yûsuf. *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 cilt. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2002).
- Muhammed Zübeyr Siddîkî. *Hadis Edebiyatı Tarihi*. trc. Yusuf Ziya Kavakçı. İstanbul: İrfan Yayınları, 1966.
- Muhammed Tâhir b. Hakîm. *es-Sünnetü fi muvâceheti'l-ebâtîl*. (Mektebetü'ş-Şâmîle: Metbûât'u râbitatî'l-âlemi'l-İslâmî, 1402/1981).
- Müslim b. Haccâc el-Küşeyrî. *Sahîhu Müslim*. 3 cilt. (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981);
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb. *Süneni Nesâî*. 8 cilt. (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981)
- Polat, Salahattin. *Hadis Araştırmaları*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Râġıb, Ebu'l-Kâsım Hüeyin b. Muhammed el-İsfahânî. *el-Müredât fi garîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Seyyid Keylân. (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.).
- Râmahurmûzî, Hasan b. Abdurrahman. *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâî*. thk. Muhammed Accâc el-Hatîb. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1391/ 1971).
- Sezgin, M. Fuat. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2000.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir. *Tedribü'r-râvi fi şerh-i Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Abdülvahhâb Abdüllatîf. 2 cilt. (Beyrut: Dâr'u İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, 1399/1979).
- Subhî Sâlih. *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*. trc. Yaşar Kandemir. Ankara: Elif Matbacılık, 1971.
- Sûlî, Muhammed b. Yahya. *Edebu'l-küttâb*. hzr. Mehmet Behcet el-Eserî. (Mısır: y.y., 1341/1923).
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. şrh. ve tlk. Abdulfettâh b. Zâfir Kebbâre. (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1419/1999).
- Tabarânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*. thk. Hamdi Abdulmecîd es-Silefî, 19 cilt. (Beyrut: Dâr'u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1404/1983).
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd. *Müsnedü't-Tayâlisî*. 2 cilt. (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.).
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ. *Süneni Tirmizî*. 5 cilt. (İstanbul; Çağrı Yayınları, 1981).
- Türk Dil Kurumu. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005.
- Uğur, Müctebâ. *Hadis Terimleri Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 1992.
- Ukeylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ. *Kitâbu'd-duafâi'l-kebîr*. thk. Abdulmu'tî el-Kal'acî. (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984).
- Yardımlı, Ali. *Hadis I-II*. 2 cilt. İstanbul: Damla Yayınları, 1997.
- Yıldız, Abdullah. "Rivâyetleri Açısından Bazı Sahâbilerin Tartışılabilirliği", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11, sy. 6, (Temmuz 2003): 1-49.

- Yıldız, Abdullah. *Büyük Fetih Müslümanları ve Rivâyetleri Hz. Muaviye ve Hadisçiliği*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2015.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: İfav Yayınları, 2015.
- Yücel, Ahmet. "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivâyetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.16-17 (Haziran 1998-1999): 102-108.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Siyer'i a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnâvut. 25 cilt. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1994).
- Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*. 4 cilt. (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, ts.).
- Zerkeşî, Bedrüddin. *el-İcâbe li irâdi mâ istedrekethu Aîşe ala's-sahâbe*. thk. Saîd el-Efgânî. (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1406/1985).